

ROZPRAWY

Jan Mirosław SZCZERBA

Jurydyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku *

1. ZAKRES CHRONOLOGICZNY I TERYTORIALNY

Artykuł niniejszy jest poświęcony jurydykom i libertacjom w miastach królewskich na obszarze historycznego województwa podlaskiego, w granicach ustalonych w 1566 r. i obejmujących ziemie: drohicką, mielnicką i bielską, w okresie do połowy XVII w. W roku 1569 województwo podlaskie w tych granicach zostało oderwane od W. Ks. Litewskiego i przyłączone do Korony¹.

Zastosowanie cezury chronologicznej, jaką była połowa XVII w., zostało podyktowane tym, że w wyniku wojen tego okresu zaszły bardzo duże zmiany w stosunkach demograficznych i gospodarczych na badanym obszarze, powodujące regres osiedli miejskich, trwający aż do drugiej połowy XVIII w. Nastąpił spadek liczby ludności (w miastach królewskich od 35 do 86%), zniszczonych zostało wiele budynków gospodarczych i mieszkalnych, a podobnym przemianom podlegały również jurydyki i libertacje². Okresem od połowy XVII do XVIII w. włącznie warto zająć się odrębnie.

2. GENEZA JURYDYK I LIBERTACJI

Cechą jurydyk i libertacji podlaskich (podobnie jak w miastach litewsko-ruskich³) było pojawienie się ich już w momencie nadawania miastom

¹ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II, Litwa, Lwów-Warszawa 1914, s. 121-122; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana...* t. II, Warszawa 1843, s. 1528; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1979, s. 190.

² J. Topolski, *Wpływ wojen połowy XVII wieku na sytuację ekonomiczną Podlasia*, (w:) *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 341; porównaj też niżej przypisy: 48, 49 (Bielsk), 53, 54 (Brańsk), 70 (Goniądz).

³ J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 87, 1980, z. 1. s. 40; A. M. Karpaczow, *Feodalnyje juridiki w korolewskich gorodach Bielorusii XVII-XVIII wiekow*, „Sowietskoje sławianowiedienije”, 1968, nr 6, s. 29.

prawa magdeburskiego⁴. Kilka libertacji szlacheckich powstało do połowy XVI w.⁵ W połowie XVI w. znaczna liczba libertacji zarówno szlacheckich jak i mieszczańskich pojawiła się w Knyszynie i Tykocinie. Były one własnością dworzan królewskich, którzy wraz z Zygmuntem Augustem stale przebywali w tych miastach, oraz ludności służebnej (serwitoraty)⁶. Dalszy wzrost liczby libertacji, zwłaszcza szlacheckich, nastąpił po przeprowadzeniu reformy pomiarów włócznej, chociaż wbrew zamierzeniom jej twórców⁷. Dużo libertacji szlacheckich w miastach królewskich na Podlasiu pojawiło się u schyłku panowania Wazów. Być może niektóre z nich były nawet mini-jurydykami, ale nie możemy tego stwierdzić stanowczo⁸.

Podstawą prawną istnienia jurydyk i libertacji podlaskich do połowy XVII w. były przywileje monarsze⁹ oraz XV—XVI-wieczne przywileje uzyskiwane od prywatnych właścicieli miast, które później przeszły na ręce króla¹⁰. Po wojnach połowy XVII w. pojawiają się konstytucje sejmowe libertujące posesje miejskie od powinności i jurysdykcji magistratów. Sejm przejmuje więc część kompetencji monarszych w zakresie regulacji stosunków wewnętrznych w miastach¹¹. Uwolnienie gruntów od powinności i jurysdykcji miejskiej mogło nastąpić także „via facti”, na podstawie faktów dokonanych, jeśli władze miejskie nie potrafiły zmusić właściciela (pana) gruntu do uległości i ponoszenia ciężarów. Taki sposób tworzenia jurydyk

⁴ Por. J. Zieleniewski, Bielsk Podlaski – topografia historyczna w XII–XVIII w., maszynopis pracy magisterskiej pisanej pod kierunkiem doc. dra hab. S. Alexandrowicza na Filii UW w Białymstoku, Instytut Historii, rok ak. 1980/1981, s. 11–13; W. Semkowicz, *Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych*, „Ateneum Wileńskie”, R. 7, z. 3–4, Wilno 1930, s. 854–855.

⁵ Por. przyp.: 108, 109 (Drohiczyn), 125–126, 129 (Brańsk), 131 (Bielsk), 143, 157 (Narew), tabela 1 i przyp. 144–146 Tykocin), tabela 2 i przypisy 148–151 (Knyszyn).

⁶ *Źródła dziejowe*, t. XVII, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI – Podlasie (województwo) opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego (cyt. A. Jabłonowski, *Podlasie*), cz.I, Warszawa 1908, s. 161–171; *Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576*, wyd. J. Topolski i J. Wiśniewski, Wrocław 1959, s. 89–91.

⁷ Por. W. I. Piczeta, *Agrarna reforma Sigizmunda-Awgusta w Litowsko-russkom gosudarstwie*, Moskwa 1958, s. 339–342; J. Maroszek, *Osadnictwo drobnoszlacheckie w miastach podlaskich w XVI–XVIII wieku, Problem konkurencji gospodarczej*, „Zeszyty naukowe, Uniwersytet Warszawski Filia w Białymstoku”, z. 19, Humanistyka, t. IV, Dz.H-prace historyczne, Białystok 1977, s. 204–206.

⁸ Por. przyp. 115 Drohiczyn), 123 (Suraz), 132, 133 (Bielsk), 136 (Rajgród), 140 (Augustów), 147 (Tykocin), 153, 155 (Knyszyn).

⁹ Por. przyp. 18, 21, 24, 108, 110–113, 119, 123, 139, 147, 153, 154.

¹⁰ Por. przyp. 32, 83 (Rajgród), 91 (Goniądz), 146 (Tykocin).

¹¹ *Volumina legum*, t. IV, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 33, 488, 573, 575, 582, 591, 949.

i libertacji występował w całym okresie dawnej Rzeczypospolitej, chociaż na Podlasiu był zjawiskiem rzadkim¹².

Należy tu zaznaczyć, że uwolnione od powinności i jurysdykcji miejskiej grunty i posesje, jeśli właściciel sam na nich mieszkał i gospodarował, stanowiły w naszym rozumieniu libertację, natomiast wszelkie grunty libertowane i zasiedlone przez poddanych właściciela były jurydykami, a ich mieszkańcy podlegali władzy patrymonialnej pana gruntowego, od którego mogli uzyskać samorząd wewnętrzny¹³. Dodajmy jeszcze, że w miastach podlaskich mieszkańcy jurydyk nie byli całkowicie zwolnieni od powinności miejskich i w niektórych wypadkach płacili czopowe, kapszczyznę i hibernę; zamieszkali w jurydykach Żydzi — pogłównie żydowskie, a duchowieństwo opłacało pogłównie od mieszkańców jurydyk kościelnych¹⁴.

3. JURYDYKI PODLASKICH MIAST KRÓLEWSKICH DO POŁOWY XVII W.

A. Jurydyki należące do właścicieli świeckich

Jedną z najstarszych i najmniejszych jurydyk na Podlasiu była jurydyka Nikodema Janowicza Ciechanowieckiego w Łosicach. Ciechanowiecki był od r. 1533 starostą (dzierżawcą) krewskim, a od 1538 r. mielnickim. W 1536 r.

¹² J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie*, Wrocław 1956, s. 22, 102, 103; Z. J. Kopysskij, *Socjalno-polityczeskoje rozwitje gorodow Bielorusi w XVI – pierwej polowinie XVII wiekow*, Minsk 1975, s. 41; J. Wojnasówna, *Jurydyka Smoleńsk*, (w:) *Studia nad przedmieściami i gospodarką Krakowa*, „Biblioteka Krakowska”, nr 94, Kraków 1938, 178–180; Por. informacje dotyczące jurydyk i libertacji podlaskich w przypisach: 16 (Łosice), 62 (Suraż), 129 (Brańsk), 130–134 (Bielsk), 136 (Rajgród), 141 (Augustów).

¹³ S. Orgelbrand, *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, t. VII, Warszawa 1900, s. 571 (dot. jurydyk), t. IX, Warszawa 1901, s. 287 (dot. libertacji); A. Brüchner, *Encyklopedia staropolska*, t. I, Warszawa 1939, kol. 495; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana z wstępem Juliana Krzyżanowskiego*, t. I, Warszawa 1978, s. 141; A. M. Karpaczow, *Fieodalnyje juridiki...* s. 28–32; J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie...*, s. 24, 45, 47, 63–64, 69, 73–74, 81–82, 105; S. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo Renesansu polskiego*, (w:) *Odrodzenie w Polsce, Materiały sesji naukowej PAN (25–30 X 1953 r.)*, t. I, *Historia*, red. S. Arnold, Warszawa 1955, s. 364; Z. J. Kopysskij, *Ekonomiczeskoje rozwitje gorodow Bielorusii w XVI – pierwej polowinie XVII wiekow*, Minsk 1966, s. 40–41, 44; tenże, *Socjalno-polityczeskoje...*, s. 42, S. Wysłouch, *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVII w.*, Wilno 1936, s. 112, 145, 151, 154.

¹⁴ A. M. Karpaczow, *Fieodalnyje juridiki...*, s. 33; Z. J. Kopysskij, *Ekonomiczeskoje...*, s. 44; S. Wysłouch, *Posługi...*, s. 107, A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 150, 156–157, cz. 2, Warszawa 1909, s. 224; *Rewizja miasta J.K.M. Bielska 1779 r.*, (w:) *Opisanije Rukopisnogo Otdielenija Wilenskoj Publicznoj Biblioteki*, t. IV, Wilno 1903, s. 63–65; por. Wojewódzkie Archiwum Państwowe (cyt. WAP), Białystok, Księga grodzka brańska z lat 1640–1641, k. 13v–33.

został podstolim, a w 1542 r. stolnikiem Wielkiego Księstwa Litewskiego; zmarł prawdopodobnie w 1549 r.¹⁵

Źródło z 1551 r. podaje, że „nieboszczyk pan Nikodem starosta mielnicki (...) w Łosicach kupił dwa domy Siem(i)onowskiego, Abramowskiego, w których domach mieszkają teraz znajmie Siemion Piekarzec a w drugim Jan Balwierz, z których domów powinni oni (...) powinność mieską pełnić”¹⁶. Z treści źródła (inwentarza) wynika, że Ciechanowiecki nie posiadał na owe domy przywileju. Zważywszy jednak na jego pozycję społeczną, zapewne za jego życia domy te były faktycznie wyjęte spod jurysdykcji magistratu, zwolnione od powinności miejskich i stanowiły jurydykę „via facti”. Po śmierci Ciechanowieckiego domy te powróciły pod jurysdykcję magistratu.

Następna informacja o jurydyce w Łosicach pochodzi dopiero z połowy XVII w. Sporządzony do celów podatkowych spis mieszkańców powiatu mielnickiego podaje: „Dwór łosicki. We dworze pana Jakuba Konarzewskiego: pani Jadwiga Krzeczowska służy, dziewczek dwie Zophia y Katarzyna, Wawrzyniec Sobiczewski, parobek Krysko, drugi parobek pastuch Jędrzey, osob sześć, komorniki w chałupach Ruś Jachim z żoną, syn Jakub, córka Paraska osob cztery, Misko Litwin z żoną osob dwie, Misko Mosley z żoną y córką osob trzy, Kuryan z żoną osob dwie. Ksiądz Stanisław Remiszewski commendarz na ten czas Łosicki”¹⁷. Wzmiankowani w spisie komornicy byli mieszkańcami jurydyki Konarzewskiego, pozostali zaś mieszkali w jego dworze. Źródło sugeruje nam, jakoby Konarzewski był starostą łosickim, jednak w owym czasie (od 1650 do 1672 r.) starostwo to należało do wojewody podlaskiego Wojciecha Emeryka Młeczka i jego żony Anny z Bnina Opalińskiej¹⁸.

W 1514 r. „przywilej (...) na domy Radkowskie w Drohiczyńie” uzyskał Jan Siekierka (vel Siekierko). Pomiędzy 1511 a 1514 r. Zygmunt I nadał mu także „żreb Radkowski w Drohiczyńie”. W 1514 r. Siekierka był pisarzem ziemskim drohickim, a w 1524 r. także grodzkim, W roku 1534

¹⁵ J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków 1885, s. 300, 319; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. III, Warszawa 1900, s. 152; tenże, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XI i XVI w.*, Warszawa 1887, s. 30–31, oraz *Spis dygnitarzy i urzędników... objętych tą księgą...*, s. XXXIV.

¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa (cyt. AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (cyt. ASK), Oddz. LVI, nr M2, cz. 1, k. 65v; znajmować=powynajmować – por. S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s.656.

¹⁷ *Akty wydawajemyje Wilenskoju Komisziejue dla razbora driewnich aktow* (cyt. AWAK), t. XXXIII, „Akty odnosiaszczijesia k istorii Zapadnorusskoj cerkwi”, Wilno 1908, s. 410.

¹⁸ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64; k. 559–560; wykaz starostów łosickich zamieścił S. Alexandrowicz, *Zarys dziejów Łosic (XIII–XVIII wiek)*, (w:) *Łosice 1264–1966*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1969, s. 29.

już nie żył¹⁹. Dobra Siekierki stanowiły być może jurydykę, chociaż nie można tego stwierdzić jednoznacznie.

Prawdopodobnie w Drohiczynie istniała mini-jurydyka mieszczańska. Rejestr poborowy z 1580 r. mówi, że „Jagnieszka Czechowa dzierży włók 5 wolnych” oraz 2 wolne domy²⁰. W 1547 r. Zygmunt August nadał 2 włóki wolne Michałowi Czechowi, a w 1556 r. uzupełnił to nadanie dalszymi trzema włókami, które Czech i jego potomkowie mieli dzierżyć jako wolne do czwartego pokolenia. Jeszcze w 1616 r. w Drohiczynie było 5 wolnych włók Czechowych²¹.

Michał Czech w 1545 r. ufundował szpital w Drohiczynie. W 1564 r. już nie żył. W tym bowiem roku, w czasie przeprowadzania reformy pomiaru włócznej „Agnieszka Michalowa Czechowa” w zamian za oddaną ziemię uzyskiwała pomierzony na włóki ogród, który dawniej należał do Macieja Sawickiego²².

Do połowy XVII w. od dóbr Czechowych odpadły 3 włóki „wolne do czwartego pokolenia”, a jako wolne pozostały 2, których libertacja nie była ograniczona czasowo. Właścicielem jednej z nich w 1661 r. był p. Stefan Tomkel (Tomkiel), a drugiej — p. Krzysztof Zaleski²³.

W 1626 r. „przywilej na jednego poddanego w mieście Drohiczynie” uzyskał szl. Ratyński, który uczestniczył w ekspedycji „contra Gustawum”. Podanym tym był mieszkaniec Drohiczyna Marcin Kowal. Został on Ratyńskiemu oddany wraz ze swymi nieruchomościami i miał podlegać jego jurysdykcji²⁴. Prawdopodobnie chodzi tu o „założenie się” owego Kowala pod opiekę Ratyńskiego, a cytowany przywilej jest jedynie potwierdzeniem stanu faktycznego. Nie wspomina o tej jurydyce (w której mieszkała tylko jedna rodzina poddanych) lustracja z połowy XVII w.²⁵

Z roku 1616 pochodzą najwcześniejsze informacje o jurydyce na dwunastowłokowym przedmieściu Augusta-Zaścianku (Uściankach). Dwie włóki Zaścianka należały do Melchiora Dąbrowskiego, 10 zaś — do Krzysztofa Dulskiego, starosty rajgrodzkiego i augustowskiego w latach 1632—1645. W części Dulskiego na 4 włókach siedzieli poddani, 6 zaś obróconych w

¹⁹ AGAD, Metryka Koronna, Księga wpisów (cyt. MK), 412, k. 168; A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 331; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 133.

²⁰ Ibid. cz. 1, s. 1; por. *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 4.

²¹ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 167—167v; por. AGAD, MK, 412, k. 172v-dzień 10 XII 1553 r. podaje jako datę drugiego przywileju Zygmunta Augusta.

²² AGAD, Metryka Litewska, Sumariusz t. II, k. 102; AGAD, MK, 108, k. 14v—15; *ibid.* 412, k. 171.

²³ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555 i nast.

²⁴ AGAD, MK 175, k. 26.

²⁵ Por. AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555 i nast.

folwark uprawiał sam przy pomocy 6 ogrodników²⁶. Dulski był także posesorem wójtostwa augustowskiego, uposażonego w 3 wolne włóki miejskie²⁷.

W roku 1650 Zaścianek dostał się strukczaszemu (krajczemu)²⁸ królewskiemu Pregtfusowi, a w 1653 r. Janowi Kazimierzowi Srzedzińskiemu, pisarzowi skarbu królewskiego, w 1662 r. zaś należał do Krzysztofa Muchowieckiego i Jakuba Kuleszy. Wieś ta znalazła się w rękach prywatnych już w 1584 r. Otrzymał ją wówczas wraz z wójtostwem augustowskim chirurg królewski Jan Poznańczyk, a w 1600 r. sekretarz Zygmunta III Jerzy Burbach, nobilitowany w 1609 r. Pierwsze zasiedlenie i utworzenie jurydyki nastąpiło zapewne dopiero w czasie, gdy jednym z posesorów Zaścianka był Krzysztof Dulski²⁹.

Z lustracji z 1662 r. wynika, że jurydyka w Zaścianku nie była całkowicie wolna od powinności, a jej właściciele płacili kwartę na rzecz skarbu³⁰.

W 2 połowie XVII w. w rękach prywatnych znalazła się augustowska wieś Turówka (14 włók). W 1674 r. jej posesorami byli Łukasz Osmólski i Michał Neyberk, a w 1676 r. pani Czerkiesowa, która miała także jurydykę (6 poddanych) w samym Augustowie. W 1662 r. w Turówce mieszkały 2 rodziny płacące poglówne z 5 osób³¹.

W Rajgrodzie w 1569 r. Stanisław Dowojna nadał 2 włóki wolne Adamowi Piotrowskiemu synowi Mikołaja z Piotrowa³². Z czasem Piotrowski powiększył swe dobra o dalsze 3 włóki i zamienił je w jurydykę. Rejestr poboru z 1591 r. wymienia: „Wólka Piotrowskiego, włóki rajgrodzkie, włók ślacheckich 2. Włók osiadłych 3, ogrodników 2”. Podobne dane zawiera rejestr poboru z 1850 r., z którego wynika, że w owym czasie dobra Piotrowskiego dzierżawił szl. Marcin Topiczewski³³. Wydaje się, że 3 tzw. „włóki osiadłe” nie leżały już na gruntach miejskich, lecz przy ich granicy i razem z 2 wolnymi włókami miejskimi stanowiły jednolity organizm gospodarczy. Jeszcze w 1664 r. dwie włóki wolne w Rajgrodzie „trzyma pan Andrzej Piotrowski”³⁴.

²⁶ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 44v; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII w.*, (w:) *Studia i materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1967, s. 138; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. III, Lipsk 1839, s. 434–435.

²⁷ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 142; por. *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 110.

²⁸ Por. H. Karłowicz, M. Kryński, S. Niedźwiecki, *Słownik języka polskiego*, t. VI (S–Ś), Warszawa 1916, s. 495.

²⁹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 142.

³⁰ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 605.

³¹ Ibid. k. 605; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 168, 169.

³² *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 120 – por. przyp. wyd.

³³ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 114, 157.

³⁴ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (cyt. KRSWiP) rkps nr 4762a, k. 174.

Rejestr poboru z 1591 r. podaje, że Stohłuszczy w Goniądzu włók osiadłych 3⁵ maja³⁵. W 1573 r. 3 włóki wolne należały do Żebrowskiego³⁶. Przypuszczalnie między 1573 r. a 1591 r. przeszły one w posiadanie Stołuckich, do których należały jeszcze w 1602 r. Między 1602 a 1611 r. uzyskał je p. Abraham Biedrzycki, a następnie scedował w 1611 r. na rzecz p. Kaspra Rawy. Kasper Rawa był ich posesorem jeszcze w 1664 r.³⁷ Niestety nie wiadomo, czy oba źródła mówią o tej samej osobie; być może Kasper Rawa wspomniany w 1664 r. był potomkiem wspomnianego w 1611 r. Źródła nie podają liczby domów tej jurydyki, ale rozróżniają „domy rolne i bezrolne”. Lustracja z 1664 r. nie określa wielkości powinności z domów rolnych, lecz jedynie z włók należących do posesorów „domów rolnych”. Jednocześnie świadczy ona o istnieniu przywileju dla Goniądza określającego wielkości powinności z „domów bezrolnych”³⁸. Można stąd wnioskować, że „domy rolne” były wolne od podymnego i opłacały tylko poradlne. Ponieważ domy poddanych Stołuckiego były rolne, ziemia zaś — owe 3 włóki — libertowana, więc nie było potrzeby ujmowania ich w lustracji, gdyż nie płynęły z nich dochody interesujące lustratorów³⁹.

Największą jurydyką podlaską było „Podzamcze” w Bielsku. Początki tej jurydyki sięgają okresu nadania prawa magdeburgskiego, które Bielsk otrzymał w 1495 r. zamiast obowiązującego dotychczas prawa chełmińskiego (w nowej tzw. „lackiej” części miasta) i ruskiego prawa zwyczajowego (w starszej „ruskiej” jego części)⁴⁰. W czasie nadawania miastu magdeburgii jurysdykcją wójta nie objęto najstarszej jego części, która pozostała pod władzą starosty i przekształciła się w jurydykę „podzamecką”⁴¹. Jurydyka ta obejmowała ulicę „przy grobli kamiennej nazwaną starej osady podzameckiej, która ciągnie się wzdłuż jedną stroną krajną na Zachód nad rzeczką Lubką mimo cerkiew ruska ś. Mikuły, aż do przecznicy ku długiej ulicy miejskiej Zalubcze nazwanej etc.”⁴² W 1565 r. na 830 domów miej-

³⁵ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 156.

³⁶ AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K11, k. 50v.

³⁷ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 27; nr 149, k. 76; Biblioteka Uniwersytecka, Wilno, rkps nr 1737, k. 76 (odpis tego źródła ze zbioru prof. J. Wiśniewskiego udostępniła mi mgr A. Czapiuk).

³⁸ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 27v; Bibl. Uniw., Wilno, rkps nr 1737, k. 78.

³⁹ Por. S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 391.

⁴⁰ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 3, Warszawa 1910, s. 96; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska...*, t. II, s. 1304; W. Jarmolik, *Geneza i pierwsze lokacje miast województwa podlaskiego (XI – I ćwierć XVI w.)*, maszynopis pracy magisterskiej pisanej pod kierunkiem doc. dra hab. S. Alexandrowicza na UW Filii w Białymstoku, Instytut Historii, r. ak. 1979/1980, s. 58.

⁴¹ J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 13.

⁴² AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 569.

skich „pod przysądem wójtowskim znajdowało się 794, zamkowym zaś 36”⁴³. W 1576 r. „przy jeziorze albo folwarku [Hołowiesko] na grobli rzeki Białej albo ulicy Zamkowej [było] placów część zabudowanych część pustych No 38, z których posługę czynili zamkowi”⁴⁴. W czasie pożaru 1591 r. „Podzamecz” uległo zniszczeniu. Wkrótce jednak zostało odbudowane. Już w 1602 r. „na grobli zamkowej jest placów 26, s każdego daią do zamku”⁴⁵. Opłacanie czynszu świadczy o tym, że place te były zagospodarowane i nie leżały pusto, w przeciwnym bowiem wypadku nie płynęłyby z nich normalne powinności. Natomiast różnica 12 placów (między rokiem 1576 a 1602) niewątpliwie obejmowała place puste (niezagospodarowane, pogorzałe).

Podstawy dalszemu rozwojowi tej jurydyki oraz utworzeniu tzw. „Nowej Osady Podzameckiej”, którą była „ulica za mostkiem od ulice Długiej i cerkwie ś. Mikuły ku kopcowi, na którym quondam bywał zamek albo dwór, pod południe wzdłuż idąca”, dał przywilej królowej Konstancji z 12 XII 1610 r. Jego mocą mieszkańcy „Nowej Osady Podzameckiej” uzyskali 3-letni okres wolnizny⁴⁶. Wspomniany akt jest konfirmacją wcześniejszego przywileju tejże królowej z 1610 r., którym gwarantuje ona „wolność obywatelom podzameckim od Mikołaja Daniłowicza, starosty bielskiego do lat rzech (...), a po trzech latach do prawa obywatelom na grobli rzeki Białej mieszkających przyłącza”⁴⁷.

Na terenie „Starej Osady Podzameckiej” lub bezpośrednio w jej sąsiedztwie musiały być zlokalizowane młyny starościńskie, z których trzy wojewoda podlaski i starosta bielski Mikołaj Kiszka przed 1576 r. przekazał pod jurysdykcję wójta miejskiego, zachowując czwarty dla siebie⁴⁸. Nie wiadomo do jakich rozmiarów wzrosła jurydyka podzamecka (Stara i Nowa Osada łącznie) do połowy XVII w. Wojny ze Szwecją i z Moskwą spowodowały jej zniszczenie, tak że w 1664 r. na Podzameczu było tylko 15 domów osiadłych, a 8 placów było „zarobionych”, czyli zamienionych w pola i ogrody⁴⁹.

Chcąc przyspieszyć rozwój Podzamecza (już w XVI w było ono prężnym ośrodkiem garbarstwa), lustratorzy wydali w 1655 r. postanowienie, mocą którego zostali „uwolnieni Podzameczanie od prac zamkowych pod niebytność królowej”. 27 IV 1681 r. Jan III Sobieski nadał mieszkańcom Podzamecza przywilej, mocą którego „wyłącza i ubezpiecza ich od wszelkich impetycyi i nakładów extraordynaryjnych z miasta nakazanych”. Nie wpłynęło to jednak na rozwój jurydyki.

⁴³ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 61; J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 20.

⁴⁴ *Opisanije...*, t. IV, s. 55.

⁴⁵ J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 32; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 48.

⁴⁶ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 570.

⁴⁷ *Opisanije...*, t. IV, s. 65.

⁴⁸ *Lustracje... 1570 i 1576...* s. 31; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 48.

⁴⁹ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 570.

Żywszy rozwój tej jurydyki nastąpił po jej przejściu wraz ze starostwem i wójtostwem bielskim w ręce Branickich, którzy w 1714 r. nadali jej kolejny przywilej⁵⁰. Ale i ta kuratela nie zapewniła Podzameczu możliwości przekroczenia stanu liczebnego z 2 połowy XVI w. W 1779 r. w jurydyce podzameckiej było 38 placów osiadłych, 2 place puste i 75 ogrodów „zarobnych”⁵¹.

W Brańsku niewielka jurydyka starościńska leżała przy ulicy Młyńskiej. Rewizor Andrzej Dybowski w 1563 r. wspomniął domy „w prisudzie dwornym, s ktorich w dworze posluga podczas zmiani(?) od plathu wolne [dawniej, J. S.] bywali y therasz sząm sostawione do nauki Jego Kr(ólewskiej) M(os)czy pana podskarbiego [starosty brańskiego, J. S.] od plathu wolne”. Dalej Dybowski wymienił mieszkańców tej jurydyki wraz z należącymi do nich gruntami. Byli to: Zigmuntowa, Szczepan i Stanisław Czieslie, którzy mieli po 2 pręty sadzibne i po 4 1/2 ogrodowych, oraz Piotr Bronnik, mający 2 pręty sadzibne i 9 ogrodowych. W 1563 r. starostą (dzierżawcą) brańskim i suraskim był p. Krzysztof Olędzki⁵².

Z braku źródeł nie można stwierdzić, czy jurydyka ta istniała w 1 połowie XVII w. Sądzić jednak należy, że późniejsi starostowie, tak znakomici jak Adam i Prokop Leśniowolscy czy Bogusław Radziwiłł, nie dopuścili do jej upadku⁵³.

W 1664 r. w Brańsku na 240 placów miejskich tylko 24 były osiadłe. Mieszkało tu 6 rzemieślników, „którzy żadnego pożytku nie czynią zamkowi”. Można stąd wnioskować, że w czasie wojen połowy XVII w. została doszczętnie zniszczona jurydyka zamkowa, której mieszkańcy zobowiązani byli do powinności na rzecz dworu. O powinnościach dworskich mówi się w lustracji z 1664 r. jako o czymś, co do niedawna obowiązywało⁵⁴.

Jurydyka starościńska w Knyszynie swymi początkami sięgała czasów Zygmunta Augusta. W 1561 r. wspomniano o położonym w mieście „Starym gumnie Króla Jego Mości”. Zapewne było ono tożsame z folwarkiem dworskim, o którym lustracje z XVII w. mówią, że miał 64 morgi i 20 prętów powierzchni. Oprócz tego w 1569 r. wśród „prętów ulicznych siedlibnych” było wyznaczone nowe miejsce „dla ogrodników dwornich wedle

⁵⁰ *Opisanije...* t. IV, s. 65; por. J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 32–37.

⁵¹ *Opisanije...* t. IV, s. 74–76.

⁵² *Rejestr pomiary włócznej miast Brańska i Suraza...*, (w:) *Piscowaja Kniga Grodnien-skoj Ekonomii s Priwilegiami izdannaja Wilenskoju Kommissieju dla Razbora Driewnich Aktow*, cz. 2 Wilna 1882, s. 323, 354.

⁵³ Miasto i starostwo brańskie jako zastawne od 1567 r. nie podlegało lustracji — za: AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 126–126v; por. *Opisanije...* t. IV, s. 64; AGAD, MK 172, k. 161; AGAD, Archiwum Radziwiłłowskie, Oddz. XXV, nr 361, k. 1; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. VI, Lipsk 1841, s. 48–49.

⁵⁴ AGAD, Arch. Radz., Oddz. XXV, nr 361, k. 1–3; *Piscowaja Kniga...*, cz. 2, s. 323.

starich pliaców”⁵⁵. Jak z tego wynika, w Knyszynie istniała stara osada ogrodników (zagrodników) dworskich, przed 1569 r. powiększona o „nowe place”. Ogrodnicy ci mieli wówczas w sumie wymierzonych dodatkowo co najmniej 9 1/2 przętów ogrodowych.

W 1565 r. w Knyszynie było 39 1/2 wolnych przętów ogrodowych. Zapewne część z nich należała do poddanych starosty. Rejestr poboru z 1577 r. wymienia ulice Starodworną i Dworską. Prawdopodobnie były one częściowo tożsame ze starymi i nowymi placami ogrodników dworskich⁵⁶. Nie ma jednak podstaw do określenia wielkości tej jurydyki. Rejestr poboru z 1577 r. na 484 domy miejskie wykazał tylko 16 wolnych. Natomiast w 1580 r. pobór w tym mieście opłaciło tylko 270 domów⁵⁷. Jurydyka ta przetrwała do XVIII w.⁵⁸

Inwentarz Goniądza z 1573 r. wymieniając ulicę Podzamcze stwierdza, że „w tei uliczi iest prentow 64 1/2. S tich pustijch prentow [jest] 14 1/2”⁵⁹. Nie można jednak stwierdzić jednoznacznie, czy była to jurydyka, ze względu na brak ściślejszych o niej informacji i potwierdzenia jej istnienia w innych źródłach. Wydaje się, że była tu sytuacja analogiczna jak w Bielsku, Brańsku czy Knyszynie.

Piotr Dulski — starosta rajgrodzki i augustowski w latach 1597—1632 — podejmował próby utworzenia jurydyki w Rajgrodzie. M.in. w 1616 r. obywatele rajgrodzcy oskarżyli go przed sądem królewskim o to, że zabierał im grunta, stosował nadzwyczajny ucisk i czynił inne krzywdy⁶⁰. Zapewne chciał on zmusić rajgrodzian do przechodzenia „pod jego opiekę”, a więc do „zakładania się”, ale zabiegi te nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Lustracja z 1664 r. nie wspomina o jakichkolwiek domach nale-

⁵⁵ Inwentarz starostwa knyszyńskiego (1561), (w:) W. Chomętowski, *Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII w.*, „Biblioteka Ordynacji Krasieńskich, Muzeum Konstantego Świdzińskiego”, t. 2, Warszawa 1876, s. 264; por. AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 50; AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K.11, k. 3; Bibl. Uniw. Wilno, rkps nr 1737, k. 4.

⁵⁶ AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K.11, k. 3v; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 162, 163, cz. 2, s. 64.

⁵⁷ Ibid., cz. 2, s. 64, 66.

⁵⁸ Przeprowadzona przez Studenckie Koło Naukowe Historyków Historii Nowożytnej Filii UW w Białymstoku kwerenda źródłowa ksiąg chrztów parafii rz.-kat. w Knyszynie wykazała występowanie w latach 1661—1665 i 1720—1724 „mieszkańców dworu vel Piotrowszczyzny”, por. Archiwum Parafialne Rzymskokatolickie w Knyszynie, Księgi chrztów parafii rz.-kat. w Knyszynie z lat 1661—1665 i 1720—1724. Materiały pochodzące z kwerendy źródłowej znajdują się w: Archiwum Koła Naukowego Historyków Historii Nowożytnej Filii UW w Białymstoku.

⁵⁹ AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K.11, k. 18v.

⁶⁰ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 138.

zących do starostwa. Jeden dom „starościński” wymienia lustracja z 1789 r., ale był on miejscowym dworem ⁶¹.

W Surazę jurydykę „via facti” utworzył miejscowy podstarości — p. Karniewski. W 1640 r. mieszczenie surascy wytoczyli mu proces przed sądem grodzkim brańskim o to, że „in anno 1631 pod miescką szlachcianką Kaczkowską otrzymał włók 5, placów 33 w mieście Surazę. Najmują ich [tj. place i grunta] z dworu suraskiego różnym stanom [osadzają poddanych różnego pochodzenia], a czynszu z nich nie płacą ani defalkują w kilka lat. Przychodzi z nich panu podstarościeму kwartalnie złotych 16 1/2” ⁶².

Jurydyka ta prawdopodobnie przetrwała do połowy XVII w. Niestety, Jan Kownacki, będący podstarościem w 1664 r., nie zezwolił na przeprowadzenie lustracji, zasłaniając się posiadanymi przywilejami. Zapewne chciał w ten sposób ukryć nadużycia, a może i istnienie nielegalnej jurydyki. Niewątpliwie również wspomniane w rejestrze pomiary włócznej (1562 r.) „place starościńskie na powinności miejskiej” w połowie XVII w. były wolne „via facti” i zasiedlone przez poddanych podstarościego, wchodząc w skład jego jurydyki ⁶³.

W tym miejscu należy omówić bielską Lubmajerowiznę, po raz pierwszy wspomnianą w 1615 r., kiedy to jej właścicielem był szl. Maciej Szempliński. Pochodzący z tego okresu opis tych dóbr mówi, że Lubmajerowizna była położona „na gruncie miejskim, podle gościńca huzykowskiego”, a w jej skład wchodził dom z budynkami gospodarczymi i ogrodami. W 1615 r. Szempliński wraz ze swą żoną Anną Tymoszewą sprzedali te dobra szl. Janowi Lobmagierowi (Lobmajerowi) — pokojowemu królowej Konstancji — i jego żonie Barbarze Bergerowej za 300 zł pol. W 1625 r. Lobmajer, będąc wójtem bielskim, kupił od szl. Filimona Hryniewickiego młyn „sikliński” na rzece Białej pod Dubiczami za 1000 złp. ⁶⁴ Przywilejem potwierdzonym 24 VI 1624 r. przez Zyginunta III królowa Konstancja nadała „Nobilium Joannis Lobmagier et Barbara Bergerowna coniugum (...) concessionem Advocatiae in capitaneatu Bielscen(s) et villa Grabowiec sitam” ⁶⁵.

⁶¹ AGAD, KRSWiP, rkps nr 4762a, k. 174—175; AGAD, ASK Oddz. XLVI, nr 184, k. 2.

⁶² WAP Białystok, Księga grodzka brańska z lat 1640—1641, k. 226; także: J. Maroszek, *Osadnictwo drobnoszlacheckie...*, s. 208.

⁶³ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 56, k. 589—590; *Piscowaja Kniga...*, cz. 2, s. 422; por. J. Kazimierski, *Rejestr pomiary miasta Surazę z roku 1562*, „Teki Archiwalne”, t. II, Warszawa 1954, s. 160, podaje, że pan starosta (Krzysztof Olędzki) ma dwa place na powinności miejskiej przy ulicy Kramarzewskiej po 4 pręty siedlibne i 8 ogrodowych każdy.

⁶⁴ J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 35, WAP Białystok, Kamera Wojen i Domen w Białymstoku nr 650; AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 570.

⁶⁵ AGAD, MK 172, k. 75.

W 1640 r. dobra po Lobmajerze nabył od wdowy po nim Adam Kazanowski, kasztelan sandomierski, podkomorzy koronny najwyższy, starosta i wójt bielski, za 2000 złp. W 1641 r. przekazał on je swej żonie Elżbiecie Słuszciance, a ta w 1644 r. odstąpiła je ur. Piotrowi Wysłouchowi i jego żonie Elżbiecie Zacharzewskiej. Początkowo dobra te były jedynie dzierżawione przez Wysłouchów. Bowiem jeszcze 19 II 1646 r. Kazanowski uzyskał ich libertację „od miasta Bielska”. Pełną własnością Wysłouchów Lubmajerowizna stała się po śmierci Kazanowskiego, zmarłego w 1649 r. 16 XII 1649 r. Jan Kazimierz potwierdził Wysłouchom jej libertację od powinności i jurysdykcji miejskiej. W tym czasie Wysłouchowie posiadali także 15 włók i 10 mórg „Błota Łepkowskiego (...) s poddanemi” na gruntach wsi Kotły. Wdowa po Wysłouchu Elżbieta Zacharzewska przekazała „Błoto Łepkowskie” swej córce Katarzynie i jej mężowi p. Mateuszowi Cieszkowskiemu podczaszemu mozyrskiemu. Darowiznę tę potwierdziła królowa Ludwika Maria 17 VIII 1658 r. Oprócz tego Cieszkowski posiadał 4 1/2 włóki gruntu miejskiego. Dodajmy, że Lubmajerowizna leżała na gruntach miejskiej wsi Widowo, podobnie jak 6 wolnych włók wójtowskich⁶⁶. W połowie XVII w. zaczęto używać nazwy „Majerowizna”, rozciągając ją także na 4 1/2 włóki Cieszkowskiego. Wniosek taki nasuwa się dlatego, że mimo sprzedania Lubmajerowizny przez Elżbietę Wysłouchową i jej zięciów — Cieszkowskiego i Stefana Ostankiewicza — w 1666 r. Stanisławowi Sariuszowi Łażmińskiemu, rotmistrzowi kozackiemu, wójtowi bielskiemu, za 1800 złp., w 1708 r. jako właściciel dóbr o tej nazwie występuje Jan Cieszkowski, niewątpliwie potomek Macieja.

Łażmiński już przed 1664 r. otrzymał w dożywocie wieś i wójtostwo Grabowiec. W 1677 r. Lubmajerowiznę nabył od Łażmińskiego Stanisław Morzeczki, który w 1684 r. powiększył ją o place miejskie, nabyte od Grzegorza Szymanowicza⁶⁷. Dopiero teraz, po osadzeniu na nabytych placach poddanych, Lubmajerowizna mogła stać się jurydyką.

Wszyscy wymienieni właściciele Lubmajerowizny byli wójtami bielskimi, co gwarantowało jej niezależność od władzy magistratu. W ciągu lat 1677—1779 powiększyła się ona do 12 włók, ale do 1779 r. odpadły od niej place siedlible, w związku z czym przestała być jurydyką⁶⁸.

Na Podlasiu jedyna potwierdzona źródłowo jurydyka wójtowska znajdowała się w Goniądzu. Inwentarz z 1573 r. i lustracja z 1616 r. stwierdzają, że w polach miejskich znajduje się 5 wolnych włók wójtowskich.

⁶⁶ WAP Białystok, Kamera... nr 650; J. Zieleniewski, Bielsk Podlaski..., s. 35—36; por. AGAD, ASK Oddz. XVIII, nr 64, k. 564, 570, 572; *Opisanije...*, t. IV, s. 94, 95, 102; W. I. Piczeta, *Agrarnaja reforma...*, s. 340—342; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. V, Lipsk 1840, s. 61.

⁶⁷ WAP Białystok, Kamera... nr 650; J. Zieleniewski, Bielsk Podlaski... s. 36, AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 579.

⁶⁸ *Opisanije...* t. IV, s. 94, 102; J. Zieleniewski, Bielsk Podlaski..., s. 36.

W 1640 r. wójt goniądzki p. Tomasz Mroczkowski zapłacił pobór z 5 poddanych, osadzonych na owych 5 włókach⁶⁹. Nie wiadomo jednak, gdzie znajdowały się place, na których poddani ci mieszkali. Jurydyka ta nie przetrwała okresu „potopu”. Będący wójtem goniądzkim od 6 X 1657 r. ur. Marcin Wołński w 1664 r. nie miał już poddanych. Był on posesorem jedynie 5 włók wójtowskich⁷⁰.

B. Jurydyki duchowne

Jedną z najstarszych jurydyk kościelnych na Podlasiu było „Poświętne” w Bielsku. W 1430 r. książę Witold ustanawiając wójtostwo bielskie jednocześnie wydał przywilej na założenie kościoła farnego pw. Narodzenia NMP i św. Mikołaja. Aleksander Jagiellończyk nadał temu kościołowi w 1492 r. wsie Pulse i Kotły z poddanymi, a obok kościoła karczmę i rozległe place, nie podlegające jurysdykcji wójtowskiej. Dopiero jednak Zygmunt Stary pozwolił duchowieństwu osadzić poddanych na gruntach kościelnych, co umożliwiło powstanie jurydyki poświęcińskiej.

Za Zygmunta I przy strumieniu Seret wpływającym z księżowskich stawów wzniesiono szpital i kaplicę pw. św. Marcina. Przy kościele, zapewne na gruntach jurydyki, funkcjonowała szkoła.

W XVI w. „Poświętne” rozwinęło się w prężny ośrodek garbarstwa (podobnie jak miejscowe „Podzamcze”). Według źródeł XVIII-wiecznych warsztaty garbarzy poświęcińskich znajdowały się przy strumieniu Seret, a więc na terenie jurydyki, w pobliżu szpitala farnego św. Marcina⁷¹.

Pomyślny rozwój tej jurydyki trwał do połowy XVII w. Na jej gruntach osiedlali się nie tylko katolicy, ale także unicy, a być może i prawosławni. Nie uległa ona całkowitemu zniszczeniu w czasie „potopu” i przetrwała do XVIII w., kiedy to obejmowała m.in. część ul. Knyszyńskiej. Częściowa likwidacja odrębności „Poświętnej” nastąpiła w 1779 r., w tym bowiem roku rewizorzy nakazali, aby mieszkańcy jurydyki farskiej „wszystkie z miastem równie ponosili ciężary”⁷².

⁶⁹ AGAD, ASK Oddz. XLVI, nr 149, k. 76; *ibid.*, oddz. LVI, nr K.11, k. 50v; WAP Białystok, Księga grodzka brańska z lat 1640–1641, k. 22v–23.

⁷⁰ Bibl. Uniw., Wilno, rkps nr 1737, k. 78, 85.

⁷¹ J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 12–13, 16; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 60, 219 (bez daty przywileju Zygmunta Augusta), cz. 3, s. 96.

⁷² *Archeograficzeskij Sbornik Dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Siewierno-zapadnoj Rusi izdawajemyj pri uprawlenii Wilenskogo Uczebnogo Okruga*, t. I, Wilna 1867, s. 280; *Opisanije...* t. IV, s. 71–72, 101; AGAD, ASK Oddz. XVIII, nr 64, k. 564, 567. Informacje potwierdzające istnienie tej jurydyki znajdują się w: Archiwum Parafialne Prawosławne w Bielsku Podlaskim, Księgi chrztów parafii unickiej pw. Świętej Trójcy w Bielsku Podlaskim z lat 1720–1724; Materiały pochodzące z kwerendy źródłowej znajdują się w Archiwum KNH Historii Nowożytnej Filii UW w Białymstoku.

Drugą jurydiką duchowną w Bielsku było karmelitańskie „Podklasztorze”. W 1632 r. księży karmelitów sprowadził do Bielska i jako pierwszy uposażył sławetny Marcin Bartoszewicz, a jego fundusz wspomogła Elżbieta Słuszczanka-Kazanowska, nadając plac przy ulicy Litewskiej. Wkrótce karmelici przystąpili do budowy klasztoru, w czym czynnie uczestniczyli mieszczenie bielscy. Wzrosła liczba placów funduszowych, na których osiadali rzemieślnicy i kramikarze. W niedługim czasie zostali oni zwolnieni od obowiązku płacenia targowego i hiberny. Wkrótce grunty „Podklasztorza” libertowano „ab omnibus oneribus civilibus” i objęto immunitetem duchownym. Libertacją tą objęto również te grunty, które w przyszłości zostałyby przyłączone do jurydyki na mocy testamentu lub kupna u mieszczań bielskich. Przywilej libertacyjny potwierdził karmelitom król Jan Kazimierz 22 XII 1656 r.⁷³

Największe zasługi dla rozwoju klasztoru i jurydyki karmelitańskiej położył Adam Kazanowski. Zdziałał on tak wiele, że lustrator w 1664 r. stwierdził, iż „Konwent oo. Karmelitów bielskich jest fundacji W.J.M.P. Adama Kazanowskiego marszałka niegdy nadwornego koronnego”. 22 VI 1662 r. Jan Kazimierz wydał karmelitom „przywilej confirmationis super eadem fundationem et super libertates certas eidem ecclesiae gratis collatas”. Oba przywileje zapewniały nieobowiązywanie w stosunku do tego klasztoru sejmowych ustaw amortyzacyjnych⁷⁴.

W 1662 r. karmelici korzystając z posiadanych przywilejów przyłączyli do swych dóbr grunt zwany „Popław”, uzyskany „od sławetnego Łucki [zapewne Łukasza] starego rajce”. W 1664 r. oprócz jurydyki w mieście księży karmelici posiadali także 4 1/2 włóki gruntu w polach miejskiej wsi Stryki (d. Młodzianowo). Na terenie jurydyki istniał samodzielny plac targowy, położony naprzeciwko kościoła karmelitańskiego. Zlokalizowany był na nim szpital i kuźnia. Według źródeł z XVIII w. jurydyka ta położona była przy ul. Litewskiej i Knyszyńskiej (przy której znajdowała się tzw. Nowa Osada Podklasztorna)⁷⁵.

Na „Podklasztorzu” tak jak i na „Poświętnem” obok katolików mieszkali unici, a może i prawosławni⁷⁶.

⁷³ J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 33; AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 566–567.

⁷⁴ *Ibid.*, k. 566; WAP Białystok, Kamera... nr 650; J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 35; por. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego...*, s. 257–258.

⁷⁵ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 564, 567; J. Zieleniewski, *Bielsk Podlaski...*, s. 33; *Opisanije...*, t. IV, s. 69–72.

⁷⁶ Por. Archiwum Parafialne Prawosławne w Bielsku Podlaskim, Księgi chrztów parafii unickiej pw. Świętej Trójcy w Bielsku Podlaskim z lat 1720–1724.

Przy brańskim kościele, założonym co najmniej w 1525 r. w czasie przeprowadzania reformy pomiarowej było „poświętnego plebaniej s domki kaplanskimi morg 2/21”. W innym miejscu źródło podaje, że przy ul. Lackiej „poświętnego cmentarza s kościołem 7 pr(ętów), plebaniej s domki kaplanskimi, skolam y sz ogrodi mor(gów) 2/14”⁷⁷. W 1577 r. pleban brański posiadał wsie Załużie i Bronkę z 6 ogrodnikami oraz „Poświętne”, na którym mieszkało „ogrodników brańskich 6”. Możemy przypuszczać, że rzeczywista liczba domów na „Poświętnem” była znacznie większa od liczby wspomnianych ogrodników. O jurydycie tej nie wspomina rejestr poboru z 1591 r., ale brak ten możemy wytłumaczyć tym, że w tym samym roku wybuchł w Brańsku groźny pożar. Prawdopodobnie zniszczył on jurydykę poświęcińską, w związku z czym nie płacono z niej zwykłych podatków, a więc i nie ujęto jej w rejestrze⁷⁸.

W 1 połowie XVII w. ponownie nastąpił okres pomyślnego rozwoju jurydyki poświęcińskiej (a kościół uzyskał dodatkowo 9 włók gruntu w Glinniku). Przetrwała ona okres wojen połowy XVII w., z powodzeniem konkurując z miastem w produkcji artykułów spożywczych i napojów alkoholowych, na co uskarżali się mieszcianie brańscy lustratorom w 1664 r. W owym czasie produkcja alkoholu była, poza rolnictwem, najbardziej efektywnym źródłem dochodów mieszczańskich miast podlaskich⁷⁹.

Dalszy rozwój jurydyki poświęcińskiej nastąpił w 2 połowie XVII w. 17 V 1677 r. duchowieństwo brańskie uzyskało przywilej, mocą którego libertowane zostały wszelkie grunta duchowne, tak posiadane aktualnie, jak i te, które zostałyby uzyskane i przyłączone do „Poświętnego” w przyszłości. Był to więc przywilej analogiczny do tych, jakie księża karmelici bielscy uzyskali w latach 1656 i 1662⁸⁰.

W roku 1562 w Suraziu było 17 prętów sadzibnych, „na ktorich stari koscioł stoi” i 9 prętów „ze stodółką” plebańską, a ponadto 31 prętów sadzibnych i ogrodowych, zamienionych w czasie reformy włócznej na 8 morgów pola w zaścianku. Kościół ten ufundowany przed 1496 r. według danych z lat 1540—1577 posiadał wsie Uhowo i Bojary, a także 4 ogrodników i 9 komorników. Z taryfy poboru z 1575 r. wynika, że pleban suraski miał 101 domów zamieszkałych w Uhowie, Bojarach i na Poświętnem w mieście. W 1640 r. pleban suraski opłacił pobór z 82 poddanych, mieszkających w Uhowie. W tymże roku mieszcianie surascy skarżyli się, że J(ego) M(ość

⁷⁷ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 218; *Piscowaja Kniga...*, cz. 2, s. 326.

⁷⁸ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 144, 150, cz. 2, s. 124, 218, 280.

⁷⁹ AGAD, Arch. Radz., Oddz. XXV, nr 361, k. 1v, 4v; J. Maroszek, *Osadnictwo drobnoszlacheckie...*, s. 210.

⁸⁰ AGAD, Metryka Koronna, Księgi Kanclerskie (cyt. KK), 43, k. 79; por. AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 566–567.

N(ikolai) Kołaczkowski, pleban suraski (...) trzyma włók półtrzy (2 1/2), item placów 7... z których szos nie płaci”⁸¹. Jak widać, w XVII w. jurydyka ta została powiększona o 7 placów libertowanych „via facti”. Nie jest natomiast jasne, czy owe 2 1/2 włóki należały do jurydyki, czy może stanowiły uzupełnienie folwarku plebańskiego.

Możliwe, że w Surażu istniała jurydyka duchowieństwa prawosławnego, bowiem w czasie przeprowadzania reformy pomiary włócznej pop Wasil Siem(i)onowicz posiadał kilka placów na 18 prętach siedlibnych i ogrodowych przy ul. Ruskiej oraz 9 1/2 pręta gruntów przy ul. Zabłudowskiej⁸².

Według A. Jabłonowskiego kościół w Rajgrodzie został założony w 1519 r. Jednak z badań J. Wiśniewskiego wynika, że w roku tym Mikołaj Radziwiłł jedynie odnowił wcześniejszą fundację. Nowym przywilejem potwierdził on posiadanie przez plebana rajgrodzkiego wsi: Miedzylesie (Popowo), Woznej Wsi z łąkami oraz trzech pól w Rajgrodzie i 11 zagrodników w Zaułku Plebańskim w tymże mieście. Jurydyka kościelna istniała więc w tym mieście już na początku XVI w. i wraz z miejscowym kościołem była położona między folwarkiem dworskim a miastem. Przywilejem z 1519 r. M. Radziwiłł nadał plebanowi dworek Wilkowo, a zamiast należnej dotychczas daniny rybnej pozwolił mu mieć dwóch rybaków na jeziorach Dręstwo i Rajgród. Byli więc oni poddanymi plebana, a mieszkali niewątpliwie na terenie jego jurydyki⁸³. W późniejszym czasie liczba mieszkańców tej jurydyki spadła, tak że w 1640 r. pleban rajgrodzki zapłacił pobór tylko z 7 poddanych, zamieszkałych w mieście. Jednak przetrwała ona do XVIII w., wyrównując zresztą liczbę mieszkańców do stanu z początku XVI w. W 1717 r. przy ul. Litewskiej (d. Zaułku Plebańskim) mieszkało 12 zagrodników plebana⁸⁴. Jurydyka ta została spustoszona w czasie „potopu”, a w 1664 r. całe miasto liczyło zaledwie 26 domów osiadłych⁸⁵. W 1789 r. wśród domów uprzywilejowanych był tylko jeden należący do księży kościoła farnego, ale w tym wypadku chodzi o plebanię⁸⁶. Między 1717 a 1789 r. nastąpiła więc całkowita likwidacja omawianej jurydyki.

W czasie lokacji Augustowa w 1557 r. plebanowi przydzielono 3 place w mieście pod kościół i plebanię, a przy wymierzaniu gruntów miejskich nadano mu 3 włóki roli. Zygmunt August fundując parafię w 1565 r.

⁸¹ *Piscowaja Kniga...* cz. 2, s. 419; J. Kazimierski, *Rejestr...*, s. 169, 189; WAP Białystok, *Księga grodzka brańska z lat 1640–1641*, k. 20v; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 214, 219; J. Maroszek, *Osadnictwo drobnoszlacheckie...*, s. 207–208.

⁸² J. Kazimierski, *Rejestr...*, s. 163, 169.

⁸³ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 221; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 88, 91, 132.

⁸⁴ *Ibid.*, s. 91; WAP Białystok, *Księga grodzka brańska z lat 1640–1641*, k. 23v.

⁸⁵ AGAD, KRSWiP, rkps nr 4762a, k. 174–183.

⁸⁶ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 184, k. 2.

zmienił dotychczasowe uposażenie. Nadał on proboszczowi augustowskiemu 10 włók obok wsi Netta (na których powstał proboszczowski folwark i wieś Borsuki) oraz łąki nad rzeką Nettą. Jednocześnie utworzono szpital i parafię szpitalną, której kapłan uzyskał 3 włóki miejskie, należące dotychczas do proboszcza augustowskiego. Dodano do nich jeszcze jedną (czwartą) włókę. Później włóki te wraz ze szpitalem znalazły się w ręku plebana augustowskiego (leżały one m.in. w polu zwanym Księża Góra). Do szpitala należały także place w mieście (m.in. koło mostu). W XVIII w. szpital znajdował się na „Poświętnem”⁸⁷.

Dane z 1578 r. wykazują, że do plebana augustowskiego należały 2 włóki w Miecie (Netcie) i 2 w Bargłowie. W 1591 r. pleban augustowski opłacił pobór z 3 włók osiadłych i z 2 zagrodników. Nie wiadomo, o jakie włóki chodzi i o jakich zagrodników, ale wydaje się, że autor źródła miał na myśli włóki szpitalne, a wspomniani zagrodnicy byli mieszkańcami Poświętnego. Cała ta jurystyka położona była przy ul. Poświętnej (obecnie Gen. Świerczewskiego), przy której pod koniec XVI i w XVII w. ulokowany był tzw. Wołowy Rynek. Po wojnach połowy XVII w. na Poświętnem augustowskim mieszkały dwie rodziny poddanych plebana⁸⁸.

W 1571 r. na Poświętnem goniądzkim mieszkało 7 (rodzin) poddanych plebana. Jurystyka ta przypuszczalnie była usytuowana przy kościele i szkole, które to obiekty w owym czasie znajdowały się przy „Nowym Rynku”. Oprócz Poświętnego do plebana goniądzkiego należała wieś Krzeczkowo.

Sumariusz poboru z 1591 r. podaje, że zapłacono pobór z Poświętnego goniądzkiego i trzciańskiego w sumie z 4 włók osiadłych, od 4 ogrodników i 6 komornic. Należy stwierdzić z całą pewnością, że w Trzciannem znajdowała się samodzielna parafia, ale możliwe, że w 1591 r. z braku księdza jego funkcje pełnił proboszcz goniądzki⁸⁹.

W 1573 r. przy mieście Goniądzu były 3 morgi i 40 prętów wolnych gruntów plebańskich. W XVII w. pleban miał już 4 morgi i 26 prętów wolnych. Grunta te niewątpliwie były użytkowane przez zagrodników plebana. Jurystyka ta rozwijała się przez całą 1 połowę XVII w. W 1640 r. „Jego Mość

⁸⁷ A. Korgul, *Rola Augustowa w wymianie handlowej Litwy i Korony na przełomie XVI i XVII wieku*, (w:) *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI i XVII w.*, red. A. Wyrobisz, Prace Instytutu Historycznego UW, Warszawa 1981, s. 96; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 114; tenże: *Nieznanany oryginał dokumentu lokacji Augustowa z 1557 roku*, „Rocznik Białostocki”, R.III, Białystok 1962, s. 432; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 221; por. *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 110; AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 604.

⁸⁸ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 112, 169; A. Korgul, *Rola Augustowa...*, s. 98, A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 157, cz. 2, s. 221.

⁸⁹ *Ibid.*, cz. 1, s. 156, 178, cz. 2, s. 124, 200, 220, 221.

Xiądz Piotr Zaliwski pleban goniądzki zapłacił pobór s poddanych dwunastu” zamieszkałych na Poświętnem ⁹⁰.

W Goniądzu istniał też szpital i kościół pw. Ducha Świętego, prowadzony przez mansjonarzy, a ufundowany przez Mikołaja Radziwiłła przywilejem z 5 VII 1520 r. Fundusz ten wzbogacił Stanisław Dowojna i jego żona Petronela Radziwiłłówna, nadając na rzecz szpitala i kościoła szpitalnego „czynsze pewne i insze dochody z folwarków do Goniądza należących”. W połowie XVII w. dochód z tego tytułu wynosił 48 zł rocznie. Kościół ten uległ zniszczeniu w czasie „potopu”, a jego uposażenie (4 włóki wolne w mieście oraz owe 48 zł z czynszów miejskich), podobnie jak 1 włókę wolną, przeznaczoną dla organisty, przejął jedyny żyjący duchowny — ksiądz Niedźwiecki. Przed „potopem” był on proboszczem kościoła szpitalnego, a w 1664 r. pełnił funkcję proboszcza fary ⁹¹.

W Drohiczynie swoją jurysdykę (czy raczej jurysdyki) miało duchowieństwo prawosławne. Na „stronie lackiej” na Kramczewskiej (Kraszcze-wskiej) Górze już w 1494 r. istniała cerkiew pw. Świętej Trójcy. W tymże roku pleban troicki uzyskał przywilej na 6 miarek miodu z dochodów starostwa, potwierdzony 25 XI 1515 r. W 1500 r. przy cerkwi tej powstał monaster „nagorny”, który w 1563 r. uzyskał jako uposażenie 2 włóki i 8 mórg gruntu. W 1552 r. proboszcz tej cerkwi o. Feliks Mążeński zakupił od mieszczanina Wawrzyńca Kownatki dom z placem, położony między rzeką Bug i placami cerkwi św. Mikołaja ⁹².

W XVII w. na „stronie ruskiej” w Drohiczynie istniał monaster św. Spasa („zabuski”), którego początki sięgają rzekomo XIII w. W ciągu XVI i XVII w. rozrastał się kompleks dóbr tego klasztoru, tak że na początku 2 ćwierci XVII w. na drodze kupna i licznych nadań cerkiew i klasztor św. Spasa uzyskały liczne grunta, sady i ogrody po obu stronach Buga ⁹³.

3 IV 1634 r. Władysław IV zatwierdził wybór na urząd ihumena klasztoru św. Spasa ur. Pachoniusza Pachowskiego. Przywilej Władysława IV stwierdza, iż „wzwyż mianowany ihumen z duchowną bracią swoją tą cerkiew [tj. św. Spasa] ze wszystkimi do niej z dawna służącymi do(m)ami(!), gruntami, przynależnościami i pożytkami spokojnie zażywać będą”. Król pozwolił

⁹⁰ AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K. 11, k. 49; *ibid.* Oddz. XLVI, nr 146a, k. 27v; WAP Białystok, Księga grodzka brańska z lat 1640–1641, k. 22v; Bibl. Uniw., Wilno, rkps nr 1737, k. 79.

⁹¹ *Ibid.*, k. 77, 81; dokument erekcyjny w: AGAD, Zespół „Kapicjana”, nr 54 (mikrofilm), s. 577–582; por. AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146 A, k. 28.

⁹² A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 228; AGAD, MK 412, k. 166; AWAK, t. XXXIII, s. 50; ks. G. Sosna, *Drohiczyn*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, Metropolia Prawosławna, Warszawa 1981, s. 1–2, s. 106.

⁹³ *Ibid.*, s. 116; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 229; AWAK, t. XXXIII, s. 44, 224, 225–227, 238.

też „szpital zbudować na placu do tej cerkwi należącym”⁹⁴. Jak widać, w kompleksie dóbr monasterskich już przed 1634 r. znajdowała się jurydyka zamieszkała przez poddanych — owe „z dawna służące domy”.

W latach 30 XVII w. toczył się spór o prawa do tego klasztoru pomiędzy prawosławnymi i unitami. Na korzyść prawosławnych spór ten został rozstrzygnięty sądownie w 1633 r., a werdykt ten potwierdził Władysław IV w 1640 r. Przywileje tego klasztoru potwierdzali kolejni królowie: Jan Kazimierz (1659 r.), Michał Korybut Wiśniowiecki (1670 r.) i Jan III Sobieski (1676 r.).

August II Mocny idąc za wcześniejszymi przykładami i „radą panów rady” przywilejem z 22 I 1698 r. utwierdził w prawach i wolnościach „monaster św. Spasa drohicki ze wszystkimi do niego intra et extra przynależnościami, gruntami kupionemi, legowanemi lub na potym kupić i legować mającemi, polami, rolami, włókami zarosłemi, morgami, pastwiskami, sianozęciami, ogrodami, sadami, budynkami teraz i na potym będącemi”. Przywilejem tym pozwalał monasterowi na wolny połów ryb na Bugu, wolny wrąb do lasów królewskich w celu uzyskania drewna „na potrzebę monasterską” oraz na wybudowanie wolnego młyna wodnego lub wietrznego na brzegu rzeki Bug. Omawiany przywilej wspomina o placu targowym położonym przy monasterze, z którego targowe mieli wybierać mnisi. Dodajmy, że August II uwolnił własność klasztorną „od wszelkich publicznych skarbowych exakcyi”⁹⁵. Jednocześnie oba klasztory drohickie (tj. św. Spasa i Św. Trójcy) zostały połączone pod względem administracyjnym, a „zakonnicy powinni (...) [byli] jednostajnie mieć consilium, jako unius regulae cenobitate”. Przywileje już połączonego klasztoru jednolitego potwierdzili królowie: August III (1736 r.) i Stanisław August Poniatowski (1780 r.)⁹⁶.

Konfirmacje kolejnych przywilejów i stałe rozszerzanie uprawnień klasztorów świadczą o tym, że rozwijały się one pomyślnie (a wraz z nimi ich jurydyki) aż do końca XVIII w.

W dobie porozbiorowej jedność obu klasztorów została zlikwidowana. Jurydyka cerkwi i klasztoru Św. Trójcy istniała jeszcze w 1808 r., a w jej skład wchodziły 3 izby (domy), zbudowane na cerkiewnym gruncie i zamieszkałe przez „podsąsiadów z ludzi wolnych”, zobowiązanych do odrobku przez 1 dzień w tygodniu⁹⁷. W tym czasie istniała może także jurydyka cerkwi św. Spasa.

W ciągu 2 ćwierci XVII w. rozrastały się dobra drohickiej cerkwi unickiej

⁹⁴ AGAD, MK 189, k. 253.

⁹⁵ Ibid., k. 6v—7v; AWAK, t. XXXIII, s. 288—289.

⁹⁶ AGAD, MK 189, k. 6—7v; AGAD, KK 38, cz. 2, k. 11—15.

⁹⁷ *Archeograficzeskij Sbornik...* t. XII, Wilna 1898, s. 261; ks. G. Sosna, *Drohiczyn...* s. 108.

pw. św. Mikołaja, którą A. Jabłonowski wymienia wśród cerkwi XVI-wiecznych. Wzrost uposażenia tej cerkwi nastąpił dzięki staraniom jej prezbitera o. Stefana Kuczyńskiego i jego żony Zuzanny. W ich posiadaniu znalazły się m.in.: ziemia Gromonczyńska (Gromonczewska) na „Zabużu”, 6 morgów i 2 pręty ziemi Krupiczki, ziemia Serwoczyńska nad Bugiem, a także inne grunta rolne, ogrody, sady i stawy. Kuczyńscy byli także właścicielami piwiarni w Drohiczynie. W 1646 r. należała do nich jurydyka miejska, w której zamieszkiwali poddani cerkiewni⁹⁸.

O cerkiew tę, podobnie jak o inne, toczył się spór między prawosławnymi a unitami. Na korzyść unitów rozstrzygnął go dekret komisarski z 1633 r. Unię przyjął, jak widać, również prezbyter tej cerkwi o. Kuczyński, który na zajmowanym stanowisku pozostawał bez przerwy przez co najmniej 33 lata (1628—1661). W czasie „potopu” na krótko należała do prawosławnych, ale już w 1657 r. została zwrócona unitom i jako unicka funkcjonowała aż do rozbiorów. Dodajmy, że przy cerkwi tej istniał klasztor oo. bazylianów unitów⁹⁹.

Zapewne w Drohiczynie były również jurydyki duchowieństwa katolickiego, lecz nie mamy ich bezpośrednich potwierdzeń.

Najstarszy w Drohiczynie kościół farny pw. Św. Trójcy miał powstać jeszcze w czasach Mendoga, a istniał na pewno ok. roku 1350. W 1493 r. Aleksander Jagiellończyk nadał plebanowi tego kościoła 6 rączek miodu rocznie ze swej daniny. Już wcześniej wielki książę Witold nadał farze wieś Rudę Plebańską z młynem, łąki w mieście i prawo wolnego połowu ryb na rzece Tocznie. Nadanie to potwierdził w 1509 r. Zygmunt I, zapewniając jednocześnie dziesięcinę z 35 wsi. Co najmniej od 1570 r. do kościoła Św. Trójcy należały także 2 wolne włóki gruntu „poświętne”. Trzecia włóka wolna należała do funkcjonującego przy tym kościele szpitala¹⁰⁰. W połowie XVII w. przy farze osiedlili się jezuiti. Lustracja z 1661 r. podaje, że „ojcowie Jezuiti — nowiter do Drohiczyna introdukowani per legem publicam, na fundacją Collegium swego drohickiego i place w Drohiczynie na szkoły pokupione, pokazali przed nami przywilej J(ego) K(rólewskiej) M(ości) terażniejszego Jana Kazimierza (...) (z 1 III 1659 r.) i konstytucją seymu walnego warszawskiego Anni praesentis 1661 per ordin(em) se regni in toto aprobowany”. Dalej lustracja ta stwierdza, że przy kościele farnym „Collegium

⁹⁸ A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 228, ks. G. Sosna, *Drohiczyn...*, s. 111; AWAK, t. XXXIII, s. 235, 240, 308, 309, 321, 367, 368; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 167; *ibid.*, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555.

⁹⁹ AWAK, t. XXXIII, s. 240, 289; AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555; ks. G. Sosna, *Drohiczyn...*, s. 110—111; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 228.

¹⁰⁰ *Ibid.*, cz. 2, s. 124, 213; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 3; AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555—556.

oo. Jezuitów noviter fundatur et de iure patronatus sibi super praefatam ecclesiam paroch(ia)lem competenti terażniejszy król J(ego) M(ość) tymże ojcom Jezuitom cesit aream desertam Grylińska nuncupatam eidem collegio adiecit specialis suo privilegio publica lege approbato”¹⁰¹.

Jeśli nawet przed 1661 r. w Drohiczynie nie mieszkali poddani plebana, to teraz powstała sytuacja sprzyjająca osadzeniu poddanych na placach, które uzyskiwali oo. Jezuici.

Warunki sprzyjające tworzeniu jurydyki posiadało w XVII w. zgromadzenie oo. franciszkanów drohickich. Klasztor tego zgromadzenia ufundował w 1409 r. wielki książę Witold. W XVI w. franciszkanie posiadali wieś Kliżówkę (Kłyszewo), o którą toczyli spór z wójtem drohickim, rozstrzygnięty na ich korzyść w 1537 r. przez Zygmunta Starego. Pomiedzy 1616 r. a 1661r. uzyskali oni przywilej na 5 włók wolnych, których posesorem w 1576 r. był Maciej Chądzyński podkomorzy drohicki. W 1625 r. franciszkanie uzyskali na mocy przywileju Zygmunta III dom po Janie Juchnowiczu Morzym „świeszczenniku” unickiej cerkwi Przczystej Bogurodzicy (Narodzenia NMP), „od dawnego czasu zgorzały”. Dom ten miał być przeznaczony na klasztor franciszkański¹⁰². Podobnych przypadków uzyskiwania placów w mieście było prawdopodobnie znacznie więcej i dotyczyło to nie tylko klasztoru franciszkańskiego, ale także jezuickiego i benedyktyńskiego.

Zgromadzenie sióstr benedyktynek w Drohiczynie, założone w 1 połowie XVII w., przed 1661 r. uzyskało w mieście 3 włóki wolne¹⁰³.

Zważywszy na to, że w Drohiczynie istniały jurydyki duchowieństwa prawosławnego, stojącego nieco niżej pod względem prawnym od katolickiego, i że duchowieństwo katolickie posiadało znaczne obszary gruntów miejskich, należy sądzić, że istniały tu przynajmniej dwie jurydyki duchowieństwa katolickiego: poświęcińska (późnej jezuicka) i podklasztorze franciszkańskie.

W XVI w. istniała jurydyka poświęcińska w Łosicach. Miejscowy kościół założył Zygmunt I w 1511 r. W 2 połowie XVI w. Poświętne łosickie miało 4 1/2 włóki osiadłej w mieście, ale źródła nie podają, ilu poddanych mieszkało w tej jurydyce. W XVII w. jurydyka upadła i lustracja z połowy

¹⁰¹ Ibid., k. 556.

¹⁰² A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 124, 233; AGAD, AKS, Oddz. XLVI, nr 149, k. 167 i nast.; *ibid.*, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 3; AGAD, Zespół „Kapicjana”, nr 6 (mikrofilm), k. 387, 388.

¹⁰³ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555–556.

¹⁰⁴ A. Jabłonowski. *Podlasie*, cz. 2, s. 217; AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr M.2, cz. I, k. 121–200; *ibid.*, Oddz. XVIII, nr 64, k. 559.

¹⁰⁵ *Ibid.*, k. 567; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 229.

¹⁰⁶ *Ibid.*, cz. 2, s. 229; AGAD, ASK Oddz. XVIII, nr 64, k. 567 podaje włók 3, nie 4.

tęgo stulecia nie wspomina już o „Poświętnem”, stwierdzając jedynie, że do proboszcza łosickiego należy 1 wolna włóka gruntu¹⁰⁴.

Przywilej na kilka placów i 4 włóki wolne w mieście Bielsku posiadał szpital cerkwi unickiej pw. św. Mkołaja (d. Bohojawlenija Gospoda). Przywilej ten wydał Władysław IV w 1633 r. Był on chyba konfirmacją, a co najwyżej rozszerzeniem wcześniejszego przywileju Anny Jagiellonki, która szpital ten założyła i obdarowała odpowiednim gruntem w 1582 r.¹⁰⁵, a w 1586 r. dodała jeszcze 4 włóki we wsi Hredele. Mimo istnienia wolnych placów w mieście, nie ma podstaw do stwierdzenia, że szpital ten posiadał juredykę z własnymi poddanymi¹⁰⁶.

Być może na Podlasiu istniały jeszcze inne juredyki kościelne. W każdym bowiem mieście były libertowane grunta duchowne, lecz brak jest podstaw do stwierdzenia, że osadzano na nich poddanych. Nawet część z wymienionych tu juredyk nie ma bezpośrednich przekazów źródłowych, potwierdzających ich istnienie.

4. LIBERTACJE W MIASTACH KRÓLEWSKICH NA PODLASIU DO POŁOWY XVII W.

Libertacje to typ własności zbliżony do juredyk. Różnica polega na tym, że nie były one zasiedlone przez poddanych właściciela i nie występowała w nich charakterystyczna dla juredyk podzielona własność gruntów.

Pierwszymi libertacjami w miastach Podlasia były wolne od czynszu włóki i place nadawane wójtom, organizującym miasta na prawie niemieckim¹⁰⁷.

W 1514 r. przywilej na „ziemię w Drohiczynie uzyskał Stanisław Skirwin, który przez długi czas procesował się z Siekierką, ale nie wiadomy jest przedmiot tego sporu ani jego wynik. Nie wiadomo też, jak długo przetrwała posiadana przez Skirwina libertacja¹⁰⁸.

W 1548 r. wolny dwór w Drohiczynie posiadał ur. Jan Harynek, podkomorzy łomżyński, dziedzic wsi Dołobowo. Dwór ten Harynek odziedziczył „post olim Magnificum Dominum Joannem Stecko(wski) marschalcum Regni Maiestatis”. Dom ten leżał między placem „szaweyc” a drogą biegnącą z miasta przez Wielki Rynek (Foram Magnam) do lasu¹⁰⁹.

21 I 1555 r. przywilej na folwark wójtowski w Drohiczynie uzyskał od Zygmunta Augusta szl. Maciej Sawicki, późniejszy kasztelan podlaski. Jed-

¹⁰⁷ Por. J. Mazurkiewicz, *Juredyki lubelskie...*, s. 59, 64, 69; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. LXXIII, z. 1–2, Warszawa 1982, s. 36.

¹⁰⁸ AGAD, MK 412, k. 130v, 168; AGAD, Metryka Litewska, Sumariusz, t. II, k. 101v, 130v.

¹⁰⁹ AGAD, Zespół „Kapicjana”, nr 2 (mikrofilm), k. 116–118.

nak już 22 XI 1555 r. folwark wójtowski został mu zabrany, a w zamian „podarowani ludzie we wsi Starczewice z 6. włók(ami) ziemi od drohickiego zamku”. Oprócz tego uzyskał on włókę gruntu i młyn „Przekop” w Drohiczyźnie na stronie laskiej. W 1564 r. posiadał już prywatny folwark w mieście (wraz z zabudowaniami gospodarczymi w sumie 13 mórg i 9 prętów gruntu) i 3 włóki gruntu wolne za przywilejem królewskim. W 1616 r. owe 3 włóki należały do starosty drohickiego, chociaż ten nie posiadał na nie przywileju. Oprócz wymienionych dóbr Sawicki posiadał w Drohiczyźnie dom, puste place i ogrody odziedziczone po matce Katarzynie, mieszczance drohickiej, o które toczył proces z innymi pretendencjami do spadku przed sądem hospodarskim w Wilnie w 1551 r. Jako wójt drohicki posiadał on także 6 włók wójtowskich w mieście¹¹⁰.

25 IX 1559 r. M. Sawicki uzyskał przywilej na wójtostwo bielskie (6 włók wolnych). Wcześniej już uzyskał on wójtostwo narewskie (5 włók wolnych). Źródło z 1567 r. podaje, że „urodzony Maciej Sawicki uzyskuje wójtostwa bielskie i narewskie”, uposażone w 11 włók — 6 na polach bielskich i 5 na polach narewskich „w wieczne posiadanie”. Przywilej ten był jednak tylko potwierdzeniem wcześniejszych. Między rokiem 1569 a 1576 wójtostwa bielskie i narewskie znalazły się w ręku szl. Macieja Szymanowskiego. Maciej Sawicki, zmarły w 1581 r., jeszcze w 1580 r. był wójtem drohickim¹¹¹.

8 IX 1558 r. przywilej „na Pałac Miklaszewski zwany Sielec y także place y przewoz w Drohiczyźnie” uzyskał Michał Sapieha, wojewodzie podlaski, żonaty (1579 r.) z Maruszą (Małgorzatą) Falkówną, starościanką drohicką. Nie wiadomo, jak wielka była ta libertacja i jak długo przetrwała. W 1569 r. majątność Sielec należała do Anny z Radziwiłłów Kiszczyny, wojewodziny podlaskiej. Być może w tym czasie na jej własność przeszły place w Drohiczyźnie, należące do Michała Sapiehy¹¹².

W 1548 r. przywilej na 2 włóki wolne w Drohiczyźnie z rąk Zygmunta Augusta otrzymał Maciej Chądziński, podkomorzy drohicki (1570) oraz starosta zakroczyński i błoński (1564). Był on ich właścicielem w 1580 r. Grunt

¹¹⁰ AGAD, MK 412, k. 172v; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 134, cz. 3, s. 100; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 4; AGAD, MK 108, k. 14–17; AGAD, Metr. Lit..., Księga wpisów, Dz. IB, nr 31, k. 210; AGAD, ASK Oddz. XLVI, nr 149, k. 162v; *Matricularum Regni Poloniae, Summaria*, t. V, vol. 2, wyd. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, J. Sawicki, Warszawa 1961, s. 338.

¹¹¹ AGAD, MK 105, k. 169–169v; *Archeograficznej Sbornik...*, t. II, Wilna 1867, s. 182; AGAD, Zespół „Kapicjana”, nr 3 (mikrofilm), k. 296–311; *Matricularum...*, t. V, vol. 2, s. 338; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 68 (por. przyp. wyd.); J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 125; A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 308; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 3, s. 100.

¹¹² AGAD, MK 412, k. 177v; A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 54; J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 42.

ten należał do „Panów Sąndzyńskich” jeszcze w 1616 r., ale między 1616 a 1661 r. uległ podziałowi; jedną włókę uzyskał pleban cerkwi unickiej św. Mikołaja o. Stefan Kuczyński (Kupiński), a drugą oo. franciszkanie drohiccy¹¹³.

W 1569 r. konfirmację przywileju na folwark „idąc przez ulicę Woitowską ... w końcu włok miesckich w Drohiczynie” uzyskał Maciej Zaleski syn Wojciecha, komornika drohickiego. O folwarku tym nie wspominają inne źródła, ale należy sądzić, że pozostał on w ręku Zaleskich do połowy XVII w. W 1661 r. p. Krzysztof Zaleski, niewątpliwie potomek Macieja, posiadał jedną z dwóch „włók cechownych (Czechowych) antiquitus libertowanych”. W owym czasie był on komornikiem ziemskim mielnickim. Właścicielem drugiej włóki libertowanej jeszcze w połowie XVII w. (spośród pięciu, jakie w XVI w. należały do Michała Czecha i jego żony Agnieszki) był w 1661 r. p. Stefan Tomkel (Tomkiel)¹¹⁴.

W roku 1667 libertowano dom i dwór ur. Władysława Skolimowskiego, wojskiego drohickiego, a w 1677 r. — dom ur. Jana Chądzyńskiego, cześnika bielskiego, oraz dwór przy ul. Długiej ur. Stanisława Łużockiego, kasztelana podlaskiego, pułkownika wojsk królewskich. W 1678 r. libertowano place i dwory urodzonych Butlerów, Marcina Krasowskiego podkomorzego mielnickiego, Zbigniewa Ossolińskiego starosty drohickiego, Adama Sobolewskiego podsędka drohickiego, Samuela Krasnodębskiego pisarza ziemskiego drohickiego oraz Wojciecha Kazimierza Niemyskiego wojskiego mielnickiego¹¹⁵.

Warto pamiętać, że w 1661 r. „wójtowskich wolnych włók 6... posidet J(ego) M(ość) P(an) Mieczysław Grott za konsensem K(róla J(ego) M(ości) terażniejszego Jana Kazimierza ad cedendum danym (...) (30 XI 1651 r.) i cesyją od J(ego) M(ości) P(ana) Jana Wodyńskiego (...) Anno 1652 in personam sui uczynioną”¹¹⁶.

W Mielniku w 1664 r. 3 wolne włóki wójtowskie posiadał p. Bernard Beydo (-Rzewuski), cześnik łukowski, wraz ze swą małżonką Ewą Kośmidorówną na mocy przywileju Jana Kazimierza z 6 V 1659 r. Oprócz tego wójt posiadał „karcznię, stawy, młyn na rzece Mętnej, ogród wolny, łopatki, jatkę rzeźniczą i czwarty grosz targowego”. Wspomniani państwo Beydo-Rzewuscy posiadali także 7 włók we wsi Moszczna, a zapewne i 1 wolną

¹¹³ AGAD, ASK Oddz. XLVI, nr 149, k. 167; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 3, 4; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. III, s. 11; AGAD, MK 412, k. 171; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s.2; AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555.

¹¹⁴ AGAD, MK 105, k. 238—238v; AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. X, Lipsk 1845, s. 42.

¹¹⁵ Vol. leg., t. IV, s. 447, t. V, Petersburg 1860, s. 239, 528.

¹¹⁶ AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 555.

włokę wójtowską w Żerczycach, źródło bowiem stwierdza, że „Wieś Żercyce należy do Mielnika”.

W XVII w. 3 wolne włóki w Mielniku przeznaczone były na uposażenie pisarza grodzkiego mielnickiego, a 1 1/2 włóki w Żerczycach — na leśniczego¹¹⁷.

W 1678 r. libertowane zostały: dworek ur. Stanisława Orzeszka, podstolego mielnickiego, dworek i włóki (?) ur. Teodora Wierzby, dworek i place ur. Wojciecha Laskowskiego — miecznika mielnickiego oraz dworek z gruntem (?) ur. Jana Pawłowicza — burgrabiego mielnickiego. W 1789 r. w Mielniku było „dworków szlacheckich libertowanych 3, nielibertowanych 4”. Były tam także „spichrze i place niektórych obywatelów”¹¹⁸.

Na mocy przywileju królewskiego z 17 IX 1564 r., potwierdzonego w 1569 r., libertowany „domus in oppido Loszicze” posiadał p. Stanisław Iwanowski¹¹⁹.

W Łosicach w połowie XVII w. libertacją, posiadaną przez szlachtę, było wójtostwo uposażone w 4 włóki wolne. Zapewne o te włóki chodzi w rejestrze poborowym z roku 1580, który mówi o 4 włókach ziemskich w tym mieście.

W 1650 r. państwo Opalińscy scedowali starostwo mielnickie i łosickie wraz z wójtostwem łosickim na rzecz swego zięcia, p. Wojciecha Emeryka Mleczka i córki Anny. Państwo Mleczkowie posiadali owe 4 włóki wójtowskie jeszcze w 1664 r.¹²⁰

W 1678 r. sejm wydał libertację „ur. Stanisławowi Świdierskiemu sekretarzowi (...) dworzaninowi i pokojowemu Króla J(ego) M(ości) na place y grunty iego w mieście Łosicach”. Podobny przywilej uzyskał również p. Wojciech Skolimowski¹²¹.

W Suraziu według rejestru pomiaru włócznej pan Ilias (Eliasz) Borowski właściciel młyna Łogwinowskiego, uzyskał wolne grunta młynarskie, tj. 8 prętów siedlibnych i 10 ogrodowych przy ul. Choroskiej oraz 2 place w końcu prętów siedlibnych (w sumie 18 prętów siedlibnych i 25 ogrodowych). Przyjął on także na czynszu 6 włók w uroczysku Masłówka i 25 mórg w zaścianku miejskim. W tym samym czasie wójt suraski Serafin Proszyński posiadał 4 włóki wolne nad rzeką Narwią, 1/2 włóki w uroczysku Piszczewo, 7 morgów nad rzeką Lizą oraz 2 morgi i 7 1/2 pręta ogro-

117 Ibid., k. 557, 558.

118 Vol. leg., t. V, s. 575, 591; N. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska...*, t. II, s. 1292,

119 *Matricularum...*, t. V, vol. 2, s. 333.

120 AGAD, ASK, Oddz. XVIII, nr 64, k. 559, 560; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 58.

121 Vol. leg., t. V, s. 582.

dów przy ulicy Piaseckiej¹²². Wszystkie grunta wójtowskie były libertowane. Wolnymi gruntami były także 4 pręty sadzibne i 8 1/2 ogrodowych, przeznaczone „na sługi ratuczne”¹²³. Łącznie więc libertacje suraskie obejmowały 30 prętów sadzibnych, 31 prętów ogrodowych w mieście oraz 10 1/2 włóki i 34 morgi gruntów uprawnych w polach i zaściankach miejskich¹²⁴. Niestety nie są znane dalsze losy tych libertacji.

W połowie XVI w. grunta w Brańsku posiadał Mikołaj Korycki z Sielca (występujący w 1531 r. jako podsędek, a w latach 1537—1546 jako sędzia ziemski bielski; od 1537 r. dzierżawca (starosta) brański i suraski). Jego potomkowie mieli 1/3 włóki „na Zagrodziu w końcu włók miejskich” i 7 1/2 morga „przy granicy Świrydowskiej” w 1558 r. oraz 3 włóki koło Glinnika (w 1563 r.). Syn Mikołaja — Marcin miał w 1563 r. place i dom przy rynku brańskim, „a podle mieszcza wolnego przy dworze sostawionego”¹²⁵. Źródła nie podają, czy grunta te były libertowane, ale wydaje się, że były one faktycznie zwolnione od ciężarów i jurysdykcji miejskiej, przynajmniej w okresie, gdy Mikołaj Korycki był miejscowym dzierżawcą.

Przed 1563 r. dom i place w rynku brańskim na siedlibnych prętach 2 1/2 i 7-ogrodowych posiadał p. Jasiński, a 2 włóki koło Glinnika nabyte od Dutków — p. Stanisław Karwosiecki¹²⁶.

W 1563 r. w czasie przeprowadzania reformy pomiaru włócznej 12 włók „na gołym czynszu” przyjął p. Tomasz Owsiany, pisarz ziemski bielski. (W latach 1549 i 1553 występował on jako namiestnik brański i suraski; w 1550 r. mianowany surrogatem grodzkim brańskim)¹²⁷. W tym samym czasie ziemianka Katarzyna Przykłocka otrzymała również na gołym czynszu 4-morgowy zaścianek miasta Brańska¹²⁸.

Nie są tu wymienieni wszyscy przedstawiciele szlachty posiadający grunta w Brańsku, z których przynajmniej część była libertowana „via facti”.

¹²² *Piscowaja Kniga...*, cz. 2, s. 427–428, 447, 452; por. J. Kazimierski, *Rejestr...*, s. 169 (podaje, że Borowski miał przy ul. Choroskiej 2 place — w sumie 18 prętów sadzibnych i 25 1/2 ogrodowych; nazwę młyna odczytuje on jako Łowinowski lub Leonowski); s. 170, 171, 176, 183.

¹²³ *Ibid.*, s. 156.

¹²⁴ *Ibid.*, s. 156, 170, 176, 183; por. także: *Piscowaja Kniga...*, cz. 2, s. 427, 428, 447, 452.

¹²⁵ Inwentarz i liczba skarbowa starostw brańskiego i saraskiego 1558, (w:) *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommissieju* (cyt. AWAK), t. XIV, „Inwentarii imienij XVI-go stoletija”, Wilna 1887, s. 36; *Piscowaja Kniga...* cz. 2, s. 320, 335; por. A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 146.

¹²⁶ *Piscowaja Kniga...*, cz. 2, s. 320, 335.

¹²⁷ *Ibid.*, cz. 2, s. 354, 355; AGAD, *Metr. Lit., Sumariusz*, t. II, k. 146; A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 240.

¹²⁸ W. I. Piczeta, *Agrarnaja reforma...*, s. 339–340.

Musiąca być ich znaczna ilość, bowiem w 1577 r. mieszczanie brańscy prosili rewizorów o wydanie nakazu, „aby ludzie stanu szlacheckiego, [którzy] którymkolwiek czasem w mieście Brańsku pobudowali się, powinności miejskie odprawowali i ciężary wszelkie ponosili równo z mieszczanami”. Problem ten był aktualny jeszcze w połowie XVII w.¹²⁹

W Bielsku lustracje z lat 1576 i 1602 podają, że w zaścianku miejskiej wsi Piotrowo 7 morgów dobrego gruntu „odjął pan Hesman [Jan Jesman właściciel wsi Lewki] jeszcze z pomiary [włócznej, J.S.] i do tego czasu trzyma”¹³⁰.

Wojski kamieniecki p. Fedor Wahanowski posiadał dom w Bielsku. W 1540 r. na dom ten najechał Fryderyk Sapieha i zagarnął należące do Wahanowskiego „majątności”¹³¹. Możliwe, że z domu tego Wahanowski nie ponosił ciężarów miejskich.

W badanym okresie do połowy XVII w. libertacją była omówiona w poprzednim rozdziale Lubmajerowizna.

W połowie XVII w. 4 1/2 włóki wolnej w Bielsku posiadał podczaszy mozyrski p. Maciej Cieszkowski. W 1664 r. we wsi miejskiej Augustowo „JMP Wojciech Sarnacki miecznik wiski trzyma sposobem kupnym od JMP Zalińskiej [Zalińskiej] włók 4 1/2 i z domem salvo censu annuo”, na co posiadał przywilej króla Jana Kazimierza wydany 7 I 1662 r. Lustracja z 1664 r. podaje, że w bielskiej wsi „Stryki alias Młodzianowo (...) morgów alias naddatków (...) 27 (...) [które] teraz pp. Malinowscy nullo iure possident”¹³².

Nie są to wszystkie libertacje bielskie. Wiele z nich istniało „via facti”, o czym świadczą liczne przywileje monarsze wydawane miastu, w których nakazywano szlachcie i duchowieństwu zamieszkałemu w mieście opłacać wszelkie powinności i ponosić inne ciężary na równi z mieszczanami. Częste ponawianie tych nakazów świadczy o ich nieskuteczności. Istnienie znacznej liczby libertacji nieuprzywilejowanych potwierdza wzmianka z 1670 r. o regestrze „podatków miejskich przez Ich mościów panów szlachtę posesorów dóbr i gruntów miejskich przez lat kilka nie opłaconych, za których miasto opłaciło”¹³³.

Jeszcze w 2 połowie XVIII w. w mieście i na przedmieściach nieruchomości posiadało kilkudziesięciu przedstawiciele szlachty, w tym aż 37 osób we wsi Stryki (d. Młodzianowo)¹³⁴.

129 AGAD, Arch. Radz., Oddz. XXV, nr 361, k. 4v; por. J. Maroszek, *Osadnictwo drobnoszlacheckie...*, s. 210.

130 *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 31; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 46.

131 AGAD, Metr. Lit., Sumariusz, t. II, k. 79v.

132 AGAD, ASK Oddz. XVIII, nr 64, k. 564, 569, 570.

133 *Opisanije...*, t. IV, s. 63–64.

134 *Ibid.*, t. IV, s. 66–81, 89.

W Rajgrodzie lustracje z lat 1576 i 1664 podają, że obok wójtowskiego i szpitalnego znajdują się dwa domy wolne, określane jako Serafinów i Cieślińskich. Wypada zaznaczyć, że dom Cieślińskich był własnością szlachecką, nie wiadomo natomiast, jakiego stanu przedstawicielem był właściciel domu określanego jako Serafinów¹³⁵.

Lustracja rajgrodzka z 1664 r. podaje, że „zaścianki różni trzymają jako panowie Aleksander i Władysław Wojdowscy włók 2, na co żadnego prawa nie pokazali i co za pożytek Rz(eczy) p(ospo)litej przez to trzymanie czynią wiadomości nie dali. Pan Wojciech Karwowski trzyma także sortem część tych zaścianków, na które żadnego prawa nie pokazał. Trzy włóki zaścianku trzyma także dwór, ale tam nie sieją ani orzą”¹³⁶.

W Goniądzu w 1573 r. Helena Leśniczanka (?) posiadała w Nowym Rynku 10 1/2 pręta gruntu libertowanego oraz 1/2 włóki wolnej w polach miejskich. Na przełomie XVI i XVII w. wspomniane pół włóki wolnej stanowiło uposażenie landwójta, a po okresie wojen połowy XVII w. z braku landwójta znalazło się w ręku wójta, którym był ur. Marcin Woliński. Do uposażenia landwójta zapewne należało także 10 1/2 pręta gruntu wolnego w Nowym Rynku, grunt ten bowiem w 1573 r. należał do Heleny Leśniczanki. Być może na tych prętach osadzeni byli poddani, tworząc niewielką jurydikę landwójtowską¹³⁷.

W Augustowie w 1573 r. 2 łany wolne miał Aleksy Grobski. Przed 1568 r. Zygmunt August nadał 18 mórg wolnych gruntu niejakiemu Żydkowi. W 1576 r. miał on już 3 włóki wolne. Stan ten przetrwał do połowy XVII w.¹³⁸

W 1572 r. przywilej na 1 włókę wolną między obrębem włók miejskich i biernatowskich uzyskał Fiedor Dziegiel. W 1590 r. libertację tę potwierdziła Anna Jagiellonka, ale zabroniła budować się na tej włóce. Libertacja przetrwała co najmniej do 1649 r., ale nie wiadomo, kto był jej ówczesnym właścicielem¹³⁹. Być może był nim szl. Walenty Kołakowski muzyk królewski, który w 1624 r. uzyskał jako tzw. kaduki dobra po zmarłych: Mar-

¹³⁵ *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 120; AGAD, ASK, KRŚWiP, rkps nr 4762a, k. 174; Niesiecki, *Herbarz polski*, t. III, s. 122, t. VII, Lipsk 1841, s. 325 (wspomina o rodzinie szlacheckiej o nazwisku Serafinowicz).

¹³⁶ AGAD, KRŚWiP, rkps nr 4762a, k. 174.

¹³⁷ AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K.11, k. 13v, 50v; *ibid.*, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 27; *ibid.*, nr 149, k. 76; Bibl. Uniw., Wilno, rkps nr 1737, k. 77, 85.

¹³⁸ AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr R. 2, k. 2; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 110; *ibid.*, Oddz. XVIII, nr 64, k. 604; J. Jarnutowski, *Miasto Augustów*, „Biblioteka Warszawska”, t. II, Warszawa 1863, s. 150.

¹³⁹ *ibid.*, s. 151; Oryginał przywileju w rodzinie Milaniwskich zachowany w Biernatkach pod Augustowem (odpis tego przywileju ze zbiorów prof. J. Wiśniewskiego udostępniła mi mgr A. Czapiuk).

cinie Diegielu (!) synu Jakuba, Franciszku Sokołowskim i Barbarze Mateuszowej Zubrzyckiej. Dobra te były wolne od powinności miejskich, ale podlegały jurysdykcji magistratu¹⁴⁰. W XVII w. w rękach prywatnych znalazła się augustowska wieś Zaścianek (Uścianki), uposażona w 12 włók gruntu. 10 włók obejmowała omówiona w poprzednim rozdziale jurydyka należąca do Krzysztofa Dulskiego. Pozostałe 2 włóki w 1616 r. były własnością Melchiora Dąbrowskiego i stanowiły libertację istniejącą „via facti”. Libertacja ta funkcjonowała najwyżej do 1650 r. W tym bowiem roku właścicielem całego Zaścianka był Pregtfus strukczaszy (krajczy) królewski, a owe 2 włóki weszły w skład jego jurydyki obejmującej cały Zaścianek¹⁴¹.

W 1662 r. 3 włóki wójtowskie w Augustowie posiadał p. Gaspar (Kasper) Srebrowski. Wójtą augustowskim został on na mocy przywileju króla Władysława IV z 12 VII 1645 r.¹⁴²

W Narwi libertacją był dom wójtowski z szynkiem i 5 włókami gruntów uprawnych. Wójtami narewskimi byli z reguły przedstawiciele stanu szlacheckiego, a wśród nich: Tomasz i Maciej Sawiccy (może była to jedna i ta sama osoba), Maciej Szymanowski oraz Jan Brzozowski, a wcześniej prawdopodobnie jego ojciec Krzysztof. Dodajmy, że Krzysztof i Jan Brzozowscy byli kolejnymi dzierżawcami (starostami) narewskimi.

W 1576 r. jedna włóka wolna w Narwi należała do „siostry Fabiana, karła cesarskiego”. Niestety nie udało się ustalić, o kogo chodzi. O libertacji tej nie wspominają lustracje z 1600 r. i późniejsze.

Oprócz powyższych libertacji 3 włóki wolne posiadał proboszcz katolicki, a 2 włóki wolne przeznaczono dla „popa ruskiego” i cerkwi. Obie libertacje istniały w XVI i I połowie XVII w.¹⁴³

Libertacje w Tykocinie w 1576 r. obejmowały: 10 5/12 prętów siedlonych i 10 1/6 prętów ogrodowych w rynku miejskim, 35 prętów siedlonych w ulicach, 292 pręty gumienne oraz 6 1/2 włóki w polach miejskich¹⁴⁴.

W Tykocinie istniały więc libertacje mieszczańskie (tab. 1, lp. 6—9) oraz nie spotykana w tym okesie w innych miastach podlaskich libertacja żydowska (Lp. 10). Zapewne libertacje te były serwitortami, a ich posiadacze pełnili posługi zamkowe.

¹⁴⁰ AGAD, MK 173, k. 34—35v.

¹⁴¹ J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 142; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 44v; *ibid.*, Oddz. XVIII, nr 64, k. 605.

¹⁴² *Ibid.*, k. 604; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa...*, s. 142.

¹⁴³ AGAD, MK 105, k. 169—169v; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 3, s. 102; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 68, 69 — por. przyp. wyd.; A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 308; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 153, k. 361—362, 368; *ibid.*, Oddz. LIV, nr 29, k. 44; *ibid.*, Oddz. XLVI, nr 149; k. 137, 137v.

¹⁴⁴ *Lustracje... 1570 i 1576...* s. 89—91.

Tab. 1. Wolne grunty miejskie w Tykocinie w 1576 r.

Lp.	Właściciel (własność)	Pręty siedlębne		Pręty ogrodowe		Pręty gumienne	Włóki
		rynkowe	uliczne	rynkowe	uliczne		
1.	Namiestnik (starosta) ^a	2 3/4		2 1/2			
2.	Dom K.J.M od p. leśniczego ^b	3 1/2		3 1/2			
3.	P. Hieronim Sieniawski ^c		8 1/2				
4.	J.M.P. trocki (kasztelan) ^d		8				4
5.	P. leśniczy tykociński ^b						
6.	Herman	1 2/3		1 2/3			
7.	Jan Winiczek	2 1/2		2 1/2			
8.	Augustyn Cziesle		2				
9.	Marcin Kuś- mierzowicz						
10.	Abraham Żyd						1/2
11.	Pleban (kościelna)		2		3	12	2
12.	„pop ruski” (cerkiewna)		6 1/2			12	
13.	Szpital		3				
14.	(rybacka)					228	
Razem		10 5/12	30	10 1/6	3	252	6 1/2

Źródło: *Lustracje województwa podlaskiego... 1570 i 1576...*, s. 89–91.

a Łukasz Górnicki — starostą (namiestnikiem) tykocińskim został przed rokiem 1571 i był nim do roku 1603 (por. przyp. wyd. źródła).

b Florian Łobeski — podstarości (1544–1567) i leśniczy tykociński i goniądzki (1559–1583). Zm. w 1583 r. (por. przyp. wyd.).

c Hieronim Sieniawski — wojewoda ruski (1576–1579), starosta halicki i kołomyjski (por. przyp. wyd.).

d Ostafi (Eustachy) Wołowicz — kasztelan trocki (1569–1579), od 1579 r. kasztelan wileński i kanclerz W. Ks. Litewskiego. Zmarł w 1587 r. (por. przyp. wyd.).

Florian Łobeski początkowo posiadał dom rynkowy na prętach 3 1/2 siedlębnych i tyłuż ogrodowych. W 1564 r. Zygmunt August zamienił mu ten dom (przeznaczając go na mennicę, w której bito litewskie półgroszki) na 6 włók ziemi w Siekierkach i 2 włóki w Tykocinie. W 1576 r. Łobeski miał już w Tykocinie 4 włóki wolne. O libertacji tej nie wspomina lustracja z 1616 r. ¹⁴⁵

¹⁴⁵ *Ibid.*, s. 89–91; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 100; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 134; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVII w.*, „Studia

W 1452 r. Jan Gasztołd, wojewoda wileński, ówczesny właściciel Tykocina, nadał wolny plac na 2 1/2 przętach siedlibnych i tyłuż ogrodowych w rynku oraz 2 wolne włóki roli „Mathiae de Opole Ciechanowiensem”. W 2 połowie XVI w. ów plac należał do Jana Winiczka, a w 1 połowie XVII w. do szl. Wojciecha Śledziowskiego. W 1616 r. wspomniane 2 wolne włóki roli posiadał p. Mikołaj Żebrowski, który poza tym posiadał dalsze 2 włóki libertowane „via facti”. Oprócz domu wziętego na mennicę w 1616 r., istniały niemal wszystkie pozostałe libertacje, ale lustracja z tego roku nie wymienia ich właścicieli, poza Żebrowskim i Śledziowskim¹⁴⁶. Libertacje te przetrwały prawdopodobnie do połowy XVII w.

W latach 1624—1626 szlachta uzyskiwała grunta miejskie w Tykocinie prawem kaduka. W 1624 r. „bona omnia mobilia et immobilia post (...) Krassowski at[que] Koliwessa” otrzymał ur. Samuel Grzymalski. W 1625 r. plac po zmarłym Stanisławie Wieluńskim uzyskał szl. Mikołaj Temblot Hortulano, a wszelkie dobra po Mikołaju Krupie otrzymał szl. Jan Stradomski. Szl. Paweł Kulesza uzyskał dobra i grunta po Albercie Wileńskim w 1626 r. Poza ostatnim przypadkiem (Kuleszy) wszystkie pozostałe kaduki uzyskane przez szlachtę były wyjęte spod jurysdykcji magistratu i zwolnione od powinności miejskich¹⁴⁷.

W Knyszynie w 2 połowie XVI w. na 80 włók miejskich była 1 wolna, przeznaczona na uposażenie klucznika dworu, a 1 włókę, 13 mórg i 10 przętów obok stawu zwanego August przeznaczono dla stróża tego stawu. Uposażenie to jako libertowane przetrwało do połowy XVII w., w tym czasie źródła skarbowe podają, że dla klucznika dworu przeznaczonych było zaledwie 8 mórg gruntu zalanych stawem. Ten spadek uposażenia klucznikowskiego można tłumaczyć upadkiem znaczenia Knyszyna po śmierci Zygmunta Augusta.

W 1561 r. 1 włókę wolną posiadał wójt knyszyński, ale już w 1569 r. na wójta miejskiego przypadały 2 włóki wolne¹⁴⁸.

Za czasów Zygmunta Augusta w Knyszynie powstało kilka libertacji należących do dworzan królewskich. Inwentarz z roku 1569 podaje, że „odeszło przętowego z domow albo siedlisk, na których panowie dwori swe pobudowali”. Libertacje należące do dworzan królewskich ujęte są w punktach 1—9 tabeli 2. Wśród ich właścicieli spotykamy wybitnych polityków tego

i materiały z historii kultury materialnej”, t. LI, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 150; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. VII, Lipsk 1841, s. 345—346.

¹⁴⁶ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 100—100v; *Lustracje... 1570 i 1576...*, s. 90.

¹⁴⁷ AGAD, MK 174, k. 66—66v; *ibid.*, 172, k. 80v, 184—184v, 211—211v.

¹⁴⁸ W. Chomętowski, *Materiały...*, s. 263—264; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 2, s. 64; AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K. 11, k. 3, 4, 37; *ibid.*, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 2; nr 149, k. 50.

okresu, współtwórców reform Bony i Zygmunta Augusta¹⁴⁹. W punktach 12—18 wymienione są libertacje mieszczkańskie, które, jak się wydaje, były właściwie serwitortami, a ich właściciele zobowiązani byli do spełniania

Tab. 2. Zestawienie libertacji knyszyńskich w latach 1569—1577

nr.	Właściciel	Domy	Pl. puste	Razem placów
1.	p. Ostafi Wołłowicz ^a	1	—	1
2.	p. Zaleski ^a	1	2	3
3.	p. Jan Dulski ^a	1	3	4
4.	p. Scipion (de Campo) ^c	1	—	1
5.	p. Zaliwski (Zaliński?) ^a	1	—	1
6.	p. Florian Łobeski ^c	—	1	1
7.	p. Ławryn Wojna ^c	1	1	2
8.	pp. Morethowie (obadwa) ^b	1(+1?)	?	1(+1?)+?
9.	p. Jakub Piasecki ^b	1	?	1+?
10.	Krzysztof Łukasze(wi)cz ^c	2	11	13
11.	wójtostwo ^c	1	—	1
12.	Odźwierna (dworu?) ^c	2	3	5
13.	Stanisław Kucharz ^c	1	3	4
14.	Marcin Żydek ^c	1	—	1
15.	Rymarz królewski ^c	1	3	4
16.	Stanisław Mezik (Mężyk) ^a	1	—	1
17.	Jan Zarembacz ^c	1	1	2
18.	Pop ruski ^c	1	—	1
19.	Andrzej Bolesta ^c	1	3	4
Razem		20+1?	31+?	51+1+?

Zródła: AGAD, ASK, Inwentarz starostwa knyszyńskiego 1569, Oddz. LVI, k. 11, k. 3—4; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 161—171.

Dane z 1569 i 1577 r. traktuję jako wzajemnie uzupełniające się.

a Dane powtarzają się w 1569 i 1577 r.

b Dane z 1569 r. (tylko w inwentarzu z tego roku).

c Dane z 1577 r. (tylko w rejestrze poborowym z tego roku).

posług zamkowych¹⁵⁰. Tabela nie ujmuje libertacji duchowieństwa katolickiego. Ale z inwentarza z 1569 r. wiadomo, że „wolnych y na szpitalny dom y na domek kaplanski y na kościółek [było, J.S.] morg 2”¹⁵¹. Większość z tych libertacji nie przetrwała XVI w. Lustracje z początku XVII w. prezentują już inną strukturę własności uprzywilejowanej w tym mieście.

W 1602 r. 12 placów miejskich oraz 68 przętów ogrodowych wolnych posiadał p. Maciej Skibicki. W 1616 r. miał on nadal 68 przętów ogrodowych, ale

¹⁴⁹ Por. L. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze...*, s. 64, 222; A. Boniecki, *Poczet rodów...*, s. 385, 387; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. III, s. 433—434, t. VIII, Lipsk 1841, s. 300—302, t. IX, Lipsk 1842, s. 415—416, t. X, Lipsk 1845, s. 44—45; AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr. K. 11, k. 3—4; A. Jabłonowski, *Podlasie*, cz. 1, s. 161—171.

¹⁵⁰ Por. A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. I, kol. 495.

¹⁵¹ AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr. K. 11, k. 4.

już tylko 5 placów i dom. W 1664 r. było 5 pustych placów, dom morgi i 68 prętów ogrodowych wolnych „niegdy Skibickiego”, których posesorem był Krzysztof Łukasiewicz, mieszczanin knyszyński¹⁵².

10 V 1574 r. przywilej na dom z gruntem uzyskał od Henryka Walezego szl. Albert Rozwadowski. W 1616 r. właścicielem tych dóbr był Wojciech Piotrowicz, mający oprócz tego 4 place puste. W 1643 r. Piotrowicz miał 1 włókę i 4 place wolne. Lustracja z 1664 r. mówi tylko o 4 placach wolnych Piotrowicza. W 1643 r. dom i 4 place wolne miał p. Jan Dutkiewicz¹⁵³.

22 III 1606 r. libertację domu z „placem, sadami i innemi do niego przyległościami” nabytymi od szl. Jana Kostro — mieszczanina — uzyskał ur. Mikołaj Rykaczewski. Po nim właścicielem tych dóbr był szl. Roszkowski, który w 1659 r. zapisał je w testamencie „szl. panu Mikołajowi Tarnowskiemu z panią Marianną Roszkowską małżonkom”. W 1662 r. posiadanie domu, 12 placów i włóki roli z dawna libertowanych potwierdził Tarnowskiemu król Jan Kazimierz. Dobra te były wolne „od wszelkich jurysdykcji miejskich, grodzkich, ziemskich, wojewodzińskich, starościńskich, wójtowskich [i] innych urzędów”, a także podatków już w 1606 r. Przywilejem z 27 III 1663 r. Tarnowski uzyskał także libertację od jurysdykcji miejskiej na dalszą włókę pola. Był jednak zobowiązany do płacenia należnych z niej czynszów i poborów¹⁵⁴.

Wspomnijmy tu o 2 włókach i 4 placach wójtowskich wolnych, których posesorem w 1643 r. był ur. Kasper Jesiotrowski, a w roku 1664 Krzysztof Niewiadomski, podstoli wiski¹⁵⁵.

W 1664 r. w Knyszynie były także inne libertacje: 3 place kościelne, 2 place cerkiewne, 3 place szpitalne, 1 plac „na egzekutora iustitiae” oraz 1 plac, należący do p. Żalińskiego. Wśród morgów miejskich wolne grunta posiadali: sł. Maciej Szczucki, burmistrz — 3 morgi, ksiądz Przeclaw Maszkowski, miejscowy proboszcz — 3 morgi, a w sumie 10 mórg należało do kościoła jako instytucji¹⁵⁶.

W Kleszczelach oprócz 3 wolnych włók wójtowskich, 4 włóki wolne przeznaczone były na kościół, a dalsze 4 na cerkiew¹⁵⁷.

¹⁵² AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 146A, k. 1v; nr 149, k. 49v–50v; Bibl. Uniw. Wilno, rkps nr 1737, k. 7–8.

¹⁵³ AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 50–50v; AGAD, KK 101, k. 123; AGAD, ASK, Oddz. LVI, nr K. 11, k. 70; Bibl. Uniw., Wilno, rkps nr 1737, k. 7–9.

¹⁵⁴ Ibid., k. 9–10.

¹⁵⁵ Ibid., k. 7–8; AGAD, KK 101, k. 122v.

¹⁵⁶ Bibl. Uniw., Wilno, rkps nr 1737, k. 7–9.

¹⁵⁷ Lustracje... 1570 i 1576..., s. 83; AGAD, ASK, Oddz. XLVI, nr 149, k. 140 i nast.; Bibl. Uniw., Wilno, rkps nr A-4436, k. 64–72 (Dzierżawa Kleszczele, Lustracja z 1662 r. — odpis tego źródła ze zbioru prof. J. Wiśniewskiego udostępniła mi mgr A. Czapiuk).

5. PODSUMOWANIE

W artykule omówiono wszelką własność uprzywilejowaną w miastach królewskich na Podlasiu uchwytną w źródłach. Jednocześnie ujęto ją w dwóch zasadniczych kategoriach „jurydyk” i „libertacji”, z zaznaczeniem (w miarę możliwości) ewentualnej odrębności pojęciowej. Tak np. jako libertacje omówiono tzw. „serwitoriaty”, którymi zapewne były uprzywilejowane domy i grunty mieszczańskie. Do kategorii jurydyk bądź libertacji zaliczono znajdujące się w miastach wójtostwa oraz inne dobra stanowiące uposażenia urzędów miejskich lub państwowych. Jednocześnie dokonano uściślenia i modyfikacji pojęć jurydyka i libertacja. Odrzucono niektóre definicje libertacji i jurydyk stosowane w literaturze, a uznające za takowe nie tylko dobra leżące na gruntach miejskich, ale także w ich sąsiedztwie¹⁵⁸.

Należy tu zwrócić uwagę, że w odniesieniu do miast pojęcie libertacja jest wieloznaczne. Źródła i literatura mianem libertacji określają: 1) zwolnienia domów i gruntów miejskich od: a) jurysdykcji magistratów, b) ciężarów miejskich, c) powinności państwowych, 2) zwolnienia całych miast od wszystkich lub tylko niektórych powinności państwowych, 3) same przywileje „na wolności” wydawane przez władze państwowe, a odnoszące się do pkt. 1 i 2.

W niniejszym artykule rozpatrzono libertacje w rozumieniu pierwszym. Ale i to określenie ma dwa znaczenia semantyczne. W sensie szerszym oznacza wszelką własność uprzywilejowaną, w tym jurydyki, w sensie węższym jedynie pojedyncze domy i grunty nie osadzone przez poddanych właściciela, a zwolnione od jurysdykcji magistratów, powinności miejskich, a czasami także ciężarów państwowych.

Wypada stwierdzić, że problem jurydyk i libertacji podlaskich nie został tu wyczerpany, ze względu na skąpość dostępnych w kraju materiałów źródłowych, dotyczących stosunków gospodarczych i społecznych w miastach Podlasia.

¹⁵⁸ Por. S. Olgebrand, *Encyklopedia powszechna*, t. VII, s. 571, t. IX, s. 287, A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, t. I, kol. 495; Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. I, s. 141; tenże: *Księga rzeczy polskich*, Warszawa 1896, s. 144–145; M. W. Downar-Zapolskij, *Gosudarstwiennoje choziajstwo Wielikogo Kniażestwa Litowskiego pri Jagiellonach*, t. I, Kijew 1901, s. 139 i in.